

TÜRK TARİH KURUMU

TÜRK İSBİRLİĞİ VE KOORDİNASYON
AJANSI BAŞKANLIĞI

KIRGIZISTAN-TÜRKİYE MANAS UNIVERSİTESİ

TÜRKİYE VE ORTA DOĞU
ANİME İDARESİ

T.C. BAŞBAKANLIK YURTDIŞI TÜRKLER
VE AKRABA TOPLULUKLARI BAŞKANLIĞI

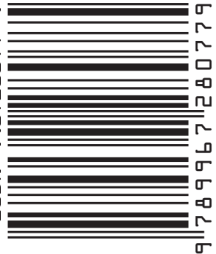

Keleves kongyozgga! Gelecek Elimizde...

www.manas.edu.kg

<http://tdyk.manas.edu.kg>

ISBN 996728077-9

9 96728077 9

TÜRK DEVLET YÖNETİMİ GELENEĞİ

ТҮРК ЭЛДЕРИНДЕГИ МАМЛЕКЕТ БАШКАРУУ САЛТЫ TÜRK DEVLET YÖNETİMİ GELENEĞİ

Бишкек / Бишкек – 2016

ТҮРК ЭЛДЕРИНДЕГИ МАМЛЕКЕТ БАШКАРУУ САЛТЫ

TÜRK DEVLET YÖNETİMİ GELENEĞİ

**Кыргыз-Түрк «Манас» университетинин басылмалары: 199
Конференциялар тизмеси: 31**

**Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları: 199
Kongreler Dizisi: 31**

**ТҮРК ЭЛДЕРИНДЕГИ МАМЛЕКЕТ БАШКАРУУ САЛТЫ
TÜRK DEVLET YÖNETİMİ GELENEĞİ**

Түзгөндөр

**Женгиз БУЙАР
Мехмет КЫЛДЫРОГЛУ
Муратбек КОЖОБЕКОВ**

Editörler

**Cengiz BUYAR
Mehmet KILDIROĞLU
Muratbek KOCOBЕКOV**

УДК 342
ББК 67.99(2)1
Т 92

Т92 **Түрк элдериндеги мамлекет башкаруу салты.** Түз.: Женгиз Буйар, Мехмет Кылдыроглу, Муратбек Кожобеков, – Б.: 2016. – 394 б.

Türk Devlet Yönetimi Geleneği. Editörler: Cengiz Buyar, Mehmet Kıldıroğlu, Muratbek Kocobekov, Bişkek 2016.

ISBN 978-9967-28-077-9

Китепте Кыргыз Республикасынын 2014-жылды «мамлекеттүүлүктү бекемдөө жылы» деп жарыяланышына байланыштуу Кыргыз-Түрк «Манас» университетинде 2014-жылдын 3-4-апрелинде өткөрүлгөн **I эл аралык «Түрк элдеринин мамлекет башкаруу салты» Конгрессинин** материалдарындан конгресстин редколлегиясы тарабынан тандалган билдирүүлөр орун алды.

Bu kitapta 2014 yılının Kırgız Cumhuriyeti Tarafından *Devletçilik Yılı* ilan edilmesi münasebetiyle 3-4 Nisan 2014 tarihlerinde Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi'nde düzenlenen ***I. Uluslararası Türk Devlet Yönetimi Geleneği Kongresi'nde*** sunulan bildirilerden Kongre Bilim Kurulu'nun değerlendirmeleri neticesinde belirlenen bildiriler yer almaktadır.

T 1203020100-16

ISBN 978-9967-28-077-9

УДК 342
ББК 67.99(2)1
© КТМУ, 2016

**ТҮРК ЭЛДЕРИНДЕГИ МАМЛЕКЕТ БАШКАРУУ САЛТЫ
I ЭЛ АРАЛЫК КОНГРЕССИ**

I. ULUSLARARASI TÜRK DEVLET YÖNETİMİ GELENEĞİ KONGRESİ

ТӨРАГАЛАР

Проф., докт. Себахаттин БАЛЖЫ
Проф., докт. Асылбек КУЛМИРЗАЕВ

БАШКЫ КООРДИНАТОР

Проф. докт. Махмут ИЗЖИЛЕР

КООРДИНАТОР

Проф. докт. Лайли ҮКҮБАЕВА

УЮШТУРУУЧУ ТОБУ

Проф. докт. Анварбек МОКЕЕВ
Проф. докт. Лайли ҮКҮБАЕВА
Проф. докт. Фахри УНАН
Проф. докт. Ремзи АТАОГЛУ
Проф. докт. Олжобай КАРАТАЕВ
Проф. докт. Кубатбек ТАБАЛДИЕВ
Проф. докт. Дөөлөтбек САПАРАЛИЕВ
Проф. докт. Жамгырбек БӨКӨШОВ
Проф. докт. Осман ЙОРУЛМАЗ

ИЛИМИЙ КОМИТЕТ

Проф. докт. Беатрис МАНЗ	АКШ
Проф. докт. Ули ШАМИЛОГЛУ	АКШ
Проф. докт. Юлий ХУДЯКОВ	Россия Федерациясы
Проф. докт. Николай КРАДИН	Россия Федерациясы
Проф. докт. Чонг ЖИН	Түштүк Корея
Проф. докт. Решат ГЕНЧ	Туркия
Проф. докт. Болат КУМЕКОВ	Казакстан
Доц. докт. Гайбуллах БАБАЯРОВ	Өзбекстан
Проф. докт. Виктор БУТАНАЕВ	Хакасия/Россия Федерациясы
Проф. докт. Анварбек МОКЕЕВ	Кыргызстан
Проф. докт. Тынчтыкбек ЧОРТЕГИН	Кыргызстан
Доц. докт. Жавид КАСИМОВ	Азербайжан

БАШ КАТЧЫ

Доц. м.а., докт. Мехмет КЫЛДЫРОГЛУ

БАШ КАТЧЫ ЖАРДАМЧЫЛАРЫ

Доц. м.а., докт. Йунус Емре ГҮРБҮЗ
Доц. м.а., докт. Зухра АЛТЫМЫШОВА
Доц. м.а., докт. Женгиз БУЙАР

КАТЧЫЛАР

Кайрат БЕЛЕК
Гүлбарчын ЖУМАНАЗАРОВА

ФИНАНСЫ КАТЧЫСЫ

Абдусалам ГУЛАМОВ

BAŞKANLAR

Prof. Dr. Sebahattin BALCI
Prof. Dr. Asilbek KULMIRZAYEV

GENEL KOORDİNATÖR

Prof. Dr. Mahmut İZCİLER

KOORDİNATÖR

Prof. Dr. Layli ÜKÜBAYEVA

YÜRÜTME KURULU

Prof. Dr. Anvarbek MOKEYEV
Prof. Dr. Layli ÜKÜBAYEVA
Prof. Dr. Fahri UNAN
Prof. Dr. Remzi ATAÖĞLU
Prof. Dr. Olcobay KARATAEV
Prof. Dr. Kubatbek TABALDİEV
Prof. Dr. Döölötbek SAPARALİEV
Prof. Dr. Camgırbek BÖKÖŞOV
Prof. Dr. Osman YORULMAZ

BİLİM KURULU

Prof. Dr. Beatrice MANS	ABD
Prof. Dr. Uli ŞAMİLOĞLU	ABD
Prof. Dr. Yuliy HUDYAKOV	Rusya Federasyonu
Prof. Dr. Nikolay KRADİN	Rusya Federasyonu
Prof. Dr. Chong JİN	South Korea
Prof. Dr. Reşat GENÇ	Türkiye
Prof. Dr. Bolot KUMEKOV	Kazakistan
Doç. Dr. Gaybullah BABAYAROV	Özbekistan
Prof. Dr. Viktor BUTANAYEV	Hakasya / Rusya Federasyonu
Prof. Dr. Anvarbek MOKEYEV	Kırgızistan
Prof. Dr. Tınıçtıkbek ÇOROTEGİN	Kırgızistan
Doç. Dr. Cavid KASIMOV	Azerbaycan

GENEL SEKRETER

Yrd. Doç. Dr. Mehmet KILDIROĞLU

GENEL SEKRETER YARDIMCILARI

Yrd. Doç. Dr. Yunus Emre GÜRBÜZ
Yrd. Doç. Dr. Zuhra ALTIMIŞOVA
Yrd. Doç. Dr. Cengiz BUYAR

SEKRETERLER

Kayrat BELEK
Gülbarçın CUMANAZAROVA

MALİ SEKRETER

Abdusalam GULAMOV

KONGREYİ DESTEKLEYEN KURUMLAR:

**ATATÜRK DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU BAŞKANLIĞI**

T.C. BAŞBAKANLIK YURTDIŞI TÜRKLER VE AKRABA TOPLULUKLAR BAŞKANLIĞI

T.C. BAŞBAKANLIK TÜRK İŞBİRLİĞİ VE KOORDİNASYON AJANSI BAŞKANLIĞI

TÜRKİYE ORTADOĞU AMME İDARESİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

**KIRGIZİSTAN-TÜRKİYE MANAS ÜNİVERSİTESİ
TÜRK UYGARLIĞI VE ARAŞTIRMA MERKEZİ**

***

КОНГРЕССКЕ САЛЫМКОШКОН УЮМДАР:

**ТР ӨКМӨТҮНҮН АТАТҮРК АТЫНДАГЫ МАДАНИЯТ, ТИЛ, ТАРИХ ЖОГОРКУ КУРУМУНУН
ТҮРК ТАРИХ КООМУ**

**ТР ӨКМӨТҮНҮН ЧЕТ ӨЛКӨЛҮК ТҮРКТӨР ЖАНА БООРДОШ ЭЛДЕР
БОЮНЧАБАШКАРМАЛЫГЫ**

ТР ӨКМӨТҮНҮН ТҮРК КЫЗМАТТАШТЫГЫ ЖАНА КООРДИНАЦИЯЛЫК УЮМУ

ЖАКЫНКЫ ЧЫГЫШ БАШКАРУУ ИНСТИТУТУ

**КЫРГЫЗ-ТҮРК «МАНАС» УНИВЕРСИТЕТИНИН
ТҮРК ЦИВИЛИЗАЦИЯСЫН ИЗИЛДӨӨ БОРБОРУ**

МАЗМУНУ • İÇİNDEKİLER

Кыргыз Республикасынын Президенти А.Ш. Атамбаевдин куттуктоо сөзү	9
АЛГЫ СӨЗ	10
SUNUŞ	11
Uli SCHAMİLOGLU: <i>Altın Orda Hanlığı ve Halef Devletlerinde Türk Kabile Teşkilâtı</i>	12
Nikolay N. KRADIN: <i>Historical Dynamics in The Succession of Inner Asian Nomadic Empires</i>	17
Gaybullah BABAYAR: <i>Köktürk Kağanlığı Döneminde Hâkimiyet Simgelerinden Biri Olarak Mühür</i>	20
Юлий ХУДЯКОВ: <i>Роль военной организации в сложении государственности кочевых народов Центральной Азии в хунно-сяньбийскую и древнетюркскую эпохи</i>	29
Mustafa SAFRAN: <i>Türk Kültüründe Liderlik</i>	31
Ahmet TAŞAĞIL: <i>Gök-Türkler’de İdari ve Sosyal Yapı</i>	34
Виктор БУТАНАЕВ: <i>Государственный строй страны Кыргызов на Енисее</i>	40
Abdulkadir YUVALI: <i>Türk Devletlerinde Devlet Geleneği Düşüncesinin Evrenselliği</i>	46
Жамгырбек БӨКОШОВ: <i>Бийлик, билим, акыйкат: түрк тажрыйбасы</i>	50
Y. Emre GÜRBÜZ: <i>Bağımsız Türk Cumhuriyetlerinde Devletin Altın Çağı</i>	57
Cüneyt KANAT: <i>Türk Devlet Yönetim Anlayışında İsyan</i>	65
Олжобай КАПАТАЕВ: <i>Орхон-Енисей жазуу эстеликтериндеги мамлекеттик-башкаруу тууралуу маалыматтардын чагылдырылышы жана титулдар</i>	71
Мурат КОЖОБЕКОВ: <i>Кыргыз каганатындагы бийлик атрибуттары туурасында</i>	78
Rısbek ALİMOV: <i>Bir Kez Daha Aco Üzerine, Yenisey Kırgızlarının Hükümdar Unvanı 阿熱 = İnäl mıydı?</i>	82
Ө.Ж. ОСМОНОВ: <i>Улуу Кыргыз каганатынын тарыхый мааниси</i>	92
К.Ш. ХАФИЗОВА: <i>Проблемы исследования международных отношений Казахских ханств</i>	94
Osman YORULMAZ: <i>Kazaklarda Devlet Yönetim Anlayışı</i>	98
Hikmet DEMİRCİ: <i>Eski Türk Toplum Yapısı İle Kazak Toplum Yapısı ve Devlet Teşkilatlanmasının Karşılaştırılması</i>	101
С. СМАДИЯРОВ: <i>Династиялык (саясий) никелер жана алардын мамлекеттер аралык мамиледеги ролу (орто кылымдардагы түркий мамлекеттердин мисалында)</i>	107
Mehmet KILDIROĞLU: <i>İslam Coğrafyacılarına Göre Hazar Hakanlığı Devlet Yönetim Birimleri ve Sonraki Devletler Üzerinde Etkisi</i>	111
Ali AHMETBEYOĞLU: <i>Attila Dönemi Hun İdari Yapısı</i>	117
Müslüme Melis ÇELİKTAŞ: <i>Ak Hunlarda Devlet Yönetimi</i>	121
Hayri ÇAPRAZ: <i>Türk Devletlerinde Hükümdarlığın Kaynağı ve Özellikleri</i>	125
Varis ÇAKAN: <i>Eski Türklerde Hâkimiyet ve Millet Anlayışı</i>	130
Nejdet GÖK: <i>Hükümdâr Ünvan ve Elkabı Bağlamında Türk-İslam Devletleri Geleneğinde Adalet-Dâd ve Kıst Kavramları</i>	133
Erhan YOSKA: <i>Türk Hâkimiyet Anlayışına Göre Eski Türk Hukuku ve Özellikleri</i>	139
Т.К. АРЗЫБАЕВ: <i>Кыргыздардын коңшу элдер менен болгон этносаясий, тарыхый байланышы</i>	148
Дөөлөтбек САПАРАЛИЕВ: <i>XIX кылымдын ортосундагы кыргыздардын борборлоштурулган мамлекетинин башкаруу системасы</i>	152
Жээнбек АЛЫМБАЕВ: <i>Кокон хандыгындагы бийликти мыйзамдаштыруу маселесинин изилдениши</i>	157
Hanefi PALABIYIK: <i>Gazneli Devletinin Yapı ve Özellikleri</i>	163
Hayrunnisa ALAN: <i>Türk Tarihinde Hanedan Kuruluş Geleneği ve Timurlu Hanedanındaki Tezahürü</i>	175
Derya Derin PAŞAOĞLU: <i>Altın Orda Hanlığı’nda Hanlık Makamı</i>	180
Charles F. CARLSON: <i>The Concept of State Sovereignty Among The Ancient Turks</i>	190
Selçuk DUMAN: <i>İslam Öncesi Türk Devletlerinde Aristokrat Cumhuriyet</i>	194
Murat KÖYLÜ: <i>İslamiyet Öncesi Türk Devlet Yapısı ve Törenin Etkisi</i>	199
Yunus Emre TANSÜ: <i>Türk Hükümdarlık Geleneğinde Kut Anlayışı</i>	204
Mehmet ERSAN: <i>Türkiye Selçuklularında Devlet Adamı Üzerine Bir Değerlendirme</i>	208
Ahmet Yaşar OCAK: <i>Müslüman Türk Devlet Geleneğinde Meşrulaştırıcı Bir Siyasal Araç Olarak İslam (Teorik Bir Yaklaşım Tecrübesi)</i>	212
Refik TURAN: <i>X. Yüzyıl İslam Dünyasında Büyük Buhran ve Tesis Edilen Selçuklu Paktı</i>	214
Fahri UNAN: <i>Osmanlı Siyâset Literatüründe Adâlet</i>	217
Mehmet ÖZ: <i>Klasik Dönem Osmanlı Devlet Yönetiminin Temel İlkeleri</i>	220
İbrahim YILMAZÇELİK - Ali Gökçen ÖZDEM: <i>Yakın Çağlarda Osmanlı Devletinde Beylerbeylerinin Yönetim İçerisindeki Yeri</i>	226
Yusuf SARINAY: <i>Mühimme Defterlerine Göre Balkanlarda Osmanlı Yönetim Anlayışı</i>	239
Burhan KAÇAR: <i>Kanuni’nin Şiirlerine Devlet Yönetiminin Yansıması</i>	243
Shiv BHAWAN: <i>Democracy and Political Process in Kyrgyzstan: An Indian Perspectives</i>	248
Тынчболот ЖУМАНАЛИЕВ: <i>Проблемы укрепления государственной власти в Кыргызстане</i>	252
Ж.О. ОМУРОВА: <i>Шанхай Кызматташтык Уюму жана Евразиядагы экономикалык интеграция көйгөйлөрү</i>	257

Кадри АГГУН: <i>Пути укрепления государственности и совершенствование системы образования</i>	263
Саламат МАЛАБАЕВ: <i>Роль государства в развитии образования в Кыргызстане в годы Великой Отечественной Войны</i>	267
Зухра АЛТЫМЫШОВА: <i>Кыргызстандын мамлекеттүүлүк маселеси жана Д. Бабаханов</i>	269
Seyit Ali AVCU: <i>Kırgızistan'da Parlamenter Sistemin Yerleştirilmesi</i>	273
Abdullah GÜNDOĞDU: <i>İbn Haldun'a Göre Bozkır Devletlerinde Çevre- Merkez İlişkisi, Devletleri Kuran ve Yıkan Güç</i>	278
Г.С. ТОКОЕВА: <i>Жусуп Баласагындын “Куттуу билим” чыгармасындагы мамлекетти башкаруу жана инсан маселеси</i>	282
Кайрат БЕЛЕК: <i>Карахандарга тиешелүү жазма эстеликтердеги мамлекеттик башкаруу терминдердин чагылдырылышы</i>	286
Сейил НАЖИМУДИНОВА: <i>Жусуп Баласагундун “Куттуу билим” чыгармасына ылайык лидердик сапаттары</i>	291
Niyazi USTA: <i>Devlet ve Din Geleneğinde Şiddet: Kadına Şiddet Tutumu</i>	297
Haldun EROĞLU: <i>Osmanlı Devlet Yönetimi ve Kardeş Katli Meselesi Üzerine Bazı Görüşler</i>	301
İlyas YETİMAKMAN: <i>Cihan Devleti Yönetim Anlayışında Çeviri Etkinliği İle Rusya'ya Gönderilen Bazı Sefir Tercümanlarının Görüşmelere Olumsuz Etkileri ve Nedenleri</i>	307
İshak KESKİN: <i>Osmanlı Bürokrasisinde Evrak İmha Uygulamaları</i>	315
Murat TUĞLUCA: <i>Osmanlı'da Şikâyet Hakkının Kullanımı ve Şikâyet Mekanizmasının İşlevi</i>	322
А.Т. СУЛТАНОВА: <i>Кыргызстан-Түркия мамлекеттик кызматташуулары жана аймактар ортосундагы байланыштар</i>	335
Anvarbek МОКЕЕВ - Taalay ABDİEV: <i>Boz-Ok Kelimesinin Anlamı Hakkında</i>	340
Жылдыз АБДИЕВА: <i>Түрк эпосторундагы мамлекет жетекчисинин функциясы жана милдеттеринин чагылдырылышы (Манас эпосунун негизинде)</i>	342
Э.С. УМАРАЛИЕВ: <i>Байыркы түрктөр: мамлекет жана диний ишенимдер (Умай - эненин культу)</i>	349
Абдрахман АЛЫМБАЕВ: <i>Байыркы түрк мамлекеттүүлүгүнүн мифологиялык маалыматтарда чагылдырылышы</i>	352
Нурдин УСЕЕВ: <i>Енисей жазма эстеликтеринде мамлекеттүүлүктү чагылдырган тилдик каражаттар</i>	358
Üçler BULDUK: <i>Dede Korkut Oğuzlarında Devlet Teşkilatı</i>	365
Mustafa HOPAÇ: <i>Farabi'de Devlet Anlayışı</i>	371
Д. ИСАНОВ: <i>Заманынан заарканган Мустафа Шокай (коомдук-саясий ишмер Мустафа Шокайдын түрк калктарынын мамлекеттүүлүгү боюнча көз-карашы)</i>	375
Акжол КАДЫРОВ: <i>Кызыл-Кыя шаарынын негизделиши жана анын кыргызмамлекетинин түзүлүшүндөгү орду</i>	379
Biray ÇAKMAK: <i>Osmanlı Taşrasında Yönetilme Kaygıları: Uşak Ahalisinin Mülki-İdari Talepleri ve Osmanlı Devletinin Tutumu (1870-1915)</i>	382

**“Түрк элдериндеги мамлекеттик башкаруу салттары” темадагы
Эл аралык илимий конгресстин катышуучуларына
Кыргыз Республикасынын Президенти А.Ш. Атамбаевдин куттуктоо сөзү**

Урматтуу илимий конгресстин катышуучулары,

Бүгүн Кыргыз-Түрк “Манас” университетинде Кыргыз Республикасынын Президентинин Аппаратынын алдындагы “Мурас” фонду, Туркия Республикасынын Тарых коому, Чет өлкөлөрдөгү боордош түрк тектүү элдер менен байланыштарды камсыздоо башкармалыгы жана Туркиянын Эл аралык кызматташууну өнүктүрүү агенттиги (ТИКА) колдоосу менен өткөрүлүп жаткан “Түрк элдериндеги мамлекеттик башкаруу салттары” темадагы Эл аралык илимий конгресстин ишине жигердүү катышып жаткандыгыңыздар менен кызуу куттуктап, бардыгыңыздарга албан-албан ийгиликтерди каалайм!

Бул маанилүү эл аралык илимий иш-чаранын үстүбүздөгү жылды Кыргызстанда “Мамлекеттүүлүктү бекемдөө жылы”- деп жарыялангандыгына байланыштуу өткөрүлүп жаткандыгы өтө кубанычтуу окуя болуп саналат. Борбордук Азиянын башка жумурияттары сыяктуу эле Кыргызстандын эгемендүүлүккө ээ болгондугуна жыйырма жылдан ашуун мезгил өтсө дагы мамлекетти башкарууда кыска мезгилдин ичинде кыйла кыйынчылыктарга дуушар болдук. Биз өз мамлекетибиздин башкаруу тарзын адам укуктарын аздектеген, эркин базар экономикасы принциптерине таянган, демократиялык нукта өнүктүрө турган байыркы ата-бабаларыбыздан бери уланып келе жаткан салттуу парламенттик системага 2010-жылдан тартып кана өткөрө алдык. Ага чейинки мезгилде өлкөбүздө үй-бүлөөлүк жана кландык башкаруу тарзына таянган авторитардык бийлик өкүм сүрүп, элдин жана мамлекеттин байлыктарын тар чөйрөдөгү бир ууч адамдардын кызыкчылыгына жумшап келгендиктен, эгемендүүлүгүбүздүн тамырына доо кетип, жаш мамлекетибиздин чачырап кетүү коркунучу туулган эле.

Ошондуктан сиздер катышып жаткан эл аралык конгресстин журушунда талкууга коюлган Евразиянын түрк тектүү элдеринин байыркы мезгилдерден тартып, азыркы доорго чейинки мамлекеттик башкаруу салттары жөнүндөгү орчундуу маселелерди терең талдап, кеңири пикир алышуунун натыйжасында чыгара турган абдан маанилуу сунуштарыңар биз үчүн да өтө пайдалуу боло тургандыгын айрыкча белгилеп кетким келет. Анткени Борборду Азиянын жана Кавказдын жаңы күңкорсуз жумурияттарындагыдай эле Кыргызстанда да учурдун талабына ылайык мамлекеттик башкаруу системасынын элибиздин тарыхый салтына, күлк-мүнөзүнө жана мүдөөсүнө ылайык өзгөчө моделин жаратуу жолунда биз сөзсүз түрдө түрк элдери тарых боюнча иштеп чыккан башкаруу тарздарынын тажрыйбасына кайрылышыбыз зарыл.

Өткөн карт тарыхка сереп салсак, көөнө доорлордон бери эле түрк элдери Евразиянын кен мейкиндиктеринин чордону болуп саналган Ала-Тоо аймагында байыркы Батыш Түрк каганатынын, Кыргыз каганатынын жана даңазалуу Караханид каганатынын мамлекетти башкаруу салттары кеңири чагылдырылган Жусуп Баласагындын “Кутадгу Билик” жана Махмуд Кашгаринин “Дивани лугат ат-түрк” чыгармаларындагы осуяттар өзүнүн актуалдуулугун бекем сактагандыгы айдан ачык.

Ошондуктан батыш өлкөлөрүнүн мамлекетти башкаруу моделин элибиздин өтмүштөгү башкаруу салтын эске албай туруп эле, эч өзгөртпөстөн алып келип орнотуп койсок анын пайдасынан зыяны көп боло тургандыгын эгемендүүлүк жылдардагы тажрыйбабыз ачык көргөзүп койду.

Бүгүн түпкүлүктүү түрк дүйнөсүнүн орошон очогу болгон Кыргызстанда, Кыргыз-Түрк «Манас» университетинде Түрк цивилизациясынын изилдөө борбору түзүлүп, күрдөөлдүү иштерди жүргүзүп аткандыгы чоң саамалык. Ушундай абройлуу илимий жыйындарды уюштуруп өткөрүү аркылуу, «Манас» университети бүткүл түрк дүйнөсүнүн интеллектуалдык күчтөрү менен бирдикте батыш менен чыгыш өлкөлөрүнүн белгилүү окумуштууларын Кыргызстанда баш коштуруп, түрк элдеринин мамлекеттүүлүк салттарын талкуулаган эл аралык илимий жыйынды өткөрүү менен кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн бекемделишине дагы да өз салымын кошооруна терең ишенебиз.

Куттуктоо сөзүмдү ушундай оптимисттик маанайда аяктап жатып, конгресстин ишине ийгилик, жана жалпы катышуучуларына илимий жаңы табылгаларды каалап кетишке уруксат этиңиздер.

АЛГЫ СӨЗ

Кыргыз Республикасынын Президентинин Аппаратынын алдындагы “Мурас” фонду, Түркия Республикасынын Тарых коому, Түркиянын Чет өлкөлөрдөгү боордош түрк тектүү элдер менен байланыштарды камсыздоо башкармалыгы жана Түркиянын Эл аралык кызматташууну өнүктүрүү агенттиги (ТИКА) колдоосу менен Кыргыз-Түрк “Манас” университетинде 2014-жылдын апрель айында “Түрк элдериндеги мамлекеттик башкаруу салттары” темадагы Эл аралык илимий конгресс ийгиликтүү өткөрүлдү. Бул маанилүү эл аралык илимий иш-чара Кыргыз Республикасынын 2014-жылды “Мамлекеттүүлүктү бекемдөө жылы”, деп жарыялангандыгына байланыштуу жүзөгө ашырылышы университетибиз үчүн өтө кубанычтуу окуя.

Борбордук Азиянын башка өлкөлөрү сыяктуу эле Кыргызстандын эгемендүүлүккө ээ болгондугуна жыйырма үч жыл өтсө да, кыска мезгил аралыгында мамлекетти башкарууда кыйла кыйынчылыктарга дуушар болгону белгилүү бир тарыхый факт. Биз өз мамлекетибиздин башкаруу тарзын адам укуктарын аздектеген, эркин базар экономикасы принциптерине таянган, демократиялык нукта өнүктүрө турган байыркы ата-бабаларыбыздан бери уланып келе жаткан салттуу парламенттик системага 2010-жылдан тартып гана өтө алдык.

Ошондуктан бул абройлуу Эл аралык Конгресстин жүрүшүндө талкууга коюлган Евразиянын түрк тектүү элдеринин байыркы мезгилдерден тартып, азыркы доорго чейинки мамлекетти башкаруу салттары жөнүндөгү орчундуу маселелерди терең талдап, кеңири пикир алышуунун натыйжасында чыгарылган абдан маанилүү сунуштар биз үчүн да өтө пайдалуу боло тургандыгын айрыкча белгилеп кетишибиз абзел. Анткени, Борбордук Азиянын жана Кавказдын жаңы күңкорсуз өлкөлөрүндөй эле, Кыргызстанда да учурдун талабына ылайык мамлекеттик башкаруу системасынын элибиздин тарыхый салтына, кулк-мүнөзүнө жана мүдөөсүнө ылайык өзгөчө моделин жаратуу жолунда, биз сөзсүз түрдө - түрк элдеринин тарыхы боюнча иштеп чыккан башкаруу тарздарынын тажрыйбасына кайрылышыбыз зарыл.

Өткөн карт тарыхка сереп салсак, көөнө доорлордон бери эле түрк элдери Евразиянын кен мейкиндиктеринин чордону болуп саналган Ала-Тоо аймагында байыркы Батыш Түрк каганатынын, Кыргыз каганатынын жана даңазалуу Караханид каганатынын мамлекетти башкаруу салттары кеңири чагылдырылган Жусуп Баласагындын “Кутадгу билик” жана Махмуд Кашгаринин “Дивани лугат ат-түрк” чыгармаларындагы мамлекетти башкарууга байланышкан насыяттар азыркы убакта да актуалдуу экендиги талашсыз. Албетте тарыхта мындан башка, Азиянын батыш тараптарында курулган түрк тектүү мамлекеттердин башкаруу системасын чагылдырган көптөгөн өрнөктүү чыгармалар да белгилүү.

Ошондуктан батыш өлкөлөрүнүн мамлекетти башкаруу моделин элибиздин өтмүштөгү башкаруу салтын эске албай туруп эле, эч өзгөртпөстөн алып келип орнотуп койсок, анын пайдасынан зыяны көп боло тургандыгын эгемендүүлүк жылдардагы тажрыйбабыз ачык көргөзүп койду.

Бүгүн түпкүлүктүү түрк дүйнөсүнүн орошон очогу болгон Кыргызстандагы Кыргыз-Түрк «Манас» университетинде Түрк цивилизациясын изилдөө борбору түзүлүп, орчундуу маселелерге байланыштуу күрдөөлдүү иштерди жүргүзүп жатат. Ушундай маанилүү илимий жыйындарды уюштуруп өткөрүү аркылуу, «Манас» университети бүткүл түрк дүйнөсүнүн интеллектуалдык күчтөрү менен бирдикте батыш менен чыгыш өлкөлөрүнүн белгилүү окумуштууларын Кыргызстанда баш коштуруп, түрк элдеринин мамлекеттүүлүк салттарын талкуулаган эл аралык илимий жыйынды өткөрүү менен кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн бекемделишине дагы да өз салымын кошооруна терең ишенебиз.

Проф. докт., Себахаттин БАЛЖЫ
Ректор

Проф. докт., Асылбек КУЛМЫРЗАЕВ
проректор

SUNUŞ

03 – 04 Nisan 2014 tarihinde Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi'nde Kırgızistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Ofisi'ne bağlı Muras Fonu, Türkiye Cumhuriyeti Türk Tarih Kurumu ve TİKA'nın destekleriyle düzenlenen "Türk Devlet Yönetimi Geleneği" konulu uluslararası kongre başarılı bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Bu önemli ilmî faaliyetin 2014 yılının "Kırgızistan'da Devletçiliğin Güçlendirilmesi Yılı" olarak ilan edilmesi dolayısıyla gerçekleştirilmesi, gurur verici olaylarından biri olarak üniversitemiz tarihindeki yerini almıştır.

Diğer Orta Asya Cumhuriyetleri gibi, Kırgızistan'ın bağımsızlığının üzerinden de 23 yıl geçti. Ancak bu kısa zaman zarfında devlet yönetimi açısından birçok problemle karşı karşıya kaldık. Bütün zorluklara rağmen 2010 yılında, insan haklarına saygılı, serbest piyasa ekonomisi prensiplerine bağlı, kökleri tarihimizin derinliklerine kadar uzanan *müşâvere* geleneğine uygun demokratik bir yönetim tarzı olan *parlamentar* sisteme geçmeyi başardık.

Bu sebeple, gerçekleştirilen söz konusu uluslararası ilmî kongre, Avrasya'nın Türk asıllı halklarının eski devirlerden günümüze kadarki tecrübeleri ve devlet yönetimi geleneği ile ilgili önemli meseleleri derinlemesine tahlil etme ve etraflı fikir alış-verişinde bulunma imkânı sağladı. Bu değerlendirmelerinin neticesi olarak ileri sürülen yeni fikir ve tekliflerin gelecek için çok faydalı olduğunu düşünüyoruz. Çünkü Orta Asya ve Kafkasya'nın bağımsızlığını yeni kazanmış cumhuriyetlerinde olduğu gibi, Kırgızistan'da da çağın taleplerine uygun bir yönetim sistemini hayata geçirmek gerekmektedir. Bu da kurulacak yeni sistemin, halkımızın tarihî geleneklerine, karakterine ve ihtiyaçlarına uygun olmasıyla gerçekleşecektir. Bu konuda Türk halklarının köklü tarihlerinden, devlet tecrübelerinden ve yönetim anlayışlarından alınacak kıymetli derslerin bulunduğu muhakkaktır.

Nitekim tarihî geçmişimize kısaca baktığımızda, Türk halklarının en eski devirlerden beri geniş Avrasya coğrafyasının göbeği olan Ala Dağlar bölgesinde eski Türk Kağanlığı, Kırgız Kağanlığı ve Karahanlı Kağanlığı gibi birçok büyük devlet kurduklarını görürüz. Bu devletlerin yönetim anlayışları, Balasagunlu Yûsuf'un *Kutadgu Bilig* ve Kaşgarlı Mahmûd'un *Dîvânu Lüğâti't-Türk* adlı eserlerinde açıkça ortaya konur. Bu eserlerde yer alan devlet yönetimine dâir nasihatlerin günümüzde de güncelliklerini korudukları şüphesizdir. Asya'nın batısında kurulan büyük Türk devletlerinin devlet tecrübelerini yansıtan pek çok eserin bulunduğunu da biliyoruz.

Öte yandan halkımızın geçmiş devirlerdeki yönetim geleneklerini göz önüne almadan, Batılı ülkelerin devlet yönetim modellerini olduğu gibi alıp uyguladığımızda, bunun faydadan çok zarar verdiğini bağımsızlık yıllarındaki tecrübemiz açıkça ortaya koymuştur.

Bu çerçevede, bugün ebedî Türk dünyasının en tanınmış ocağı olan Kırgızistan'daki Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi bünyesinde Türk tarihini bütün boyutlarıyla araştırmak maksadıyla kurulan *Türk Uygarlığı Araştırma ve Uygulama Merkezi*, mühim meselelerle ilgili çok yönlü çalışmalarını sürdürmektedir. Manas Üniversitesi'nin, elinizdeki eserde bildiri metinleri sunulan uluslararası nitelikte böyle anlamlı bir ilmî toplantıyı gerçekleştirerek, bütün Türk dünyasının entellektüel birikimini, Kırgızistan'da buluşturduğu Doğu ve Batı ülkelerinden ünlü bilim insanlarının "Türk halklarının devlet geleneklerine dâir düşüncelerini" bir araya getirmek sûretiyle, Kırgız devletçiliğinin güçlenmesine de katkı sağladığını düşünüyoruz.

Prof. Dr. Sebahattin BALCI
Rektör

Prof. Dr. Asılbek KULMIRZAYEV
Rektör V.

ALTIN ORDA HANLIĞI'NDA HANLIK MAKAMI

Derya Derin PAŞAOĞLU*

Cengiz Han'ın ve oğullarının 13. yüzyılın başında Asya'yı ve Doğu Avrupa'yı hâkimiyeti altına almasıyla kurulan Moğol İmparatorluğu'nun sınırları içinde, Cengiz'in sağlığında yaptığı toprak ve ulus taksimatı ile Büyük Kağanlığa bağlı halef devletler kurulmuştur. Hâkimiyetini bozkır kültürü üzerine tesis eden Cengiz Han hâkimiyeti altına aldığı toprakları, her birini bir ulus tabir ederek dört sınıfa ayırmış ve ilk eşi Kongrad Bahadır Noyan'ın kızı Börte Kuçin Bigim'den olan dört oğluna taksim etmiştir. Büyük oğlu Cuçi'ye, Karakum ve Uluğorda (Uluğyurt) dâhil bütün Deşt-i Kıpçak sükkânı olan göçer halkı ve Hazar halkını suyural etmiştir.¹ Kıpçakların oturduğu sahayı ifade eden Deşt-i Kıpçak tabiri, doğuda İrtiş Irmağı'ndan başlayıp, Batı Sibiryaya'yı ve Hazar Denizi ile Kara Deniz'in kuzeyindeki bozkırları da içine alarak batıda Karpat Dağları'na dayanmaktadır. Güneyde Kırım'ı içerisine alan Deşt-i Kıpçak, Kuzey Kafkasya'daki Kuban ve Terek Irmakları sınır olmak üzere Hazar Denizi'ne, Aral Gölü'ne ve Sir-Derya boylarına kadar uzanmaktadır.² Altın Orda Hanlığı, Cengiz Han'ın büyük oğlu Cuçi'ye söz konusu taksimatla bırakılan Deşt-i Kıpçak coğrafyasında Doğu Avrupa'ya genişleyerek, Cuçi'nin oğlu Batu tarafından tesis edilmiş siyasi bir teşekküldür.

Hanlığın sahip olduğu kuvvetli siyasi ve askeri gücün yanı sıra devletin devamlılığını sağlayan sağlam bir devlet teşkilat ve düzeni vardır. Söz konusu devlet teşkilatı temellerini Cengiz Han'dan gelen Moğol ananelerinden almışsa da ananelerin Asya göçebe-bozkır kültüründen beslenmesinin yanı sıra, Moğol Devlet teşkilatlanmasının Uygur Türklerince tesis edilmiş olması hasebiyle Türk-Uygur devlet yönetimi ve terminolojisi benimsenmiştir. 14. yüzyılın başından itibaren resmi dil olarak Moğolca yerini Türkçeye bırakmış, Altın Orda Devleti'nin asıl bünyesini oluşturan Türk nüfusun fazlalığı ve Kıpçak coğrafyasındaki Türk kültürü İslâmiyet'in de kabul edilmesiyle Türkleşme sürecini hızlandırmıştır.³

1. Altın Orda Hanlığı'nda Veraset Sistemi

Türk hükümlerlik telâkkisi karizmatik (hükümdarlık yetki ve kudreti Tanrı tarafından bağışlanan) tip olarak kabul edilmiştir.⁴ Türk devlet geleneğinde siyasi iktidar kavramı olan "kut"⁵, Kutadgu-Bilig'de "*Kutun tabiatı hizmet, şiarı adalettir... Fazilet ve kısmet kuttan doğar... Beyliğe yol ondan geçer... Bey, bu makama sen kendi gücün ve isteğin ile gelmedin, onu sana Tanrı verdi... Hükümdarlar iktidarı tanrıdan alırlar*" ifadeleriyle tanımlanmıştır.⁶ Karizma (Kut) kan vasıtasıyla babadan (-hatundan doğan-) oğulların hepsine intikal etmektedir.⁷ Kaynağı Gök-Tanrı inancına bağlanan bir diğer yönetim unsuru ise ikili yönetim anlayışıdır. Eski Türklerdeki *iki'li (doğu-batı, sağ-sol) teşkilat* anlayışına göre; Türk Devleti'nin mekânını oluşturan, gök ve dört yön olarak gerçekte devlet yeryüzündedir. Gök-Tanrı'yı hâkimiyetin sahibi ve kaynağı bilen Türklerin zihninde, iktidar Tanrı'dan (Gök'ten) aşağıya doğru intikal ettiği için, devlet içinde mevkiler de yukarıdan aşağıya sıralanır ve sağa, sola yayılır. Sağ ve sol istikametleri umumiyetle doğu-batı yönleridir.⁸ Göktürklerde doğunun rengi gök, batının rengi ak, kuzey kara, güney kırmızı ile belirtilmiştir. Kağan devletin merkezinde yer alır, rengi sarı veya altındır.⁹ Öte yandan *birbirine paralel iki hükümet icra eden iki hükümdar* şeklinde ayrı ayrı iktidarı temsil eden, Urallar, Moğollar, Tibetliler, Orta Afrika kabileleri arasında görülen ve *çifte krallık* olarak ortaya atılan nazariyeden farklı olarak, *Türklerde hâkimiyette bir paralellik değil mutlak bir tarafın üstünlüğü söz konusudur.*¹⁰

Altın Orda Hanlığı, bozkır devlet geleneğine göre, ikili devlet teşkilatına sahip bir siyasi oluşumdur. Teşkilatlanmanın ilk aşaması söz konusu ikili yönetim anlayışıdır.

*Cuçi'nin ölümünden sonra Cuçi oğulları Sayın (Batu) ve İçen (Orda) tahtı birbirlerine bırakırlar. Sayın, İçen'e; "sen büyüğümüzün sen geçmelisin" der, İçen ise; "sen babamızın irge oğlusun ve hem sen küçüksün benim hanlık vakarına tahammül edemeyebilirsin, ben büyüğüm sana tahammül ederim" der. Karar veremeyince dedeleri Cengiz Han'a giderler. Cengiz Han torunlarını misafir eder ve üç torununa üç örke (otağ) kurdurur. Atabe-i Sayın Han örkesine altın safha, atabe-i İçen Han örkesine gümüş safha ve atabe-i Şiban Han'a pülad safha hazırlatmıştır. Biraz nasihat ettikten sonra ümerasıyla müşavere edip, sağ kol olarak İtil Şehri ve sahrayı vâside bulunan Tatar, Moğol, Başkurt, Saksin, Alatur, Mukşi ve Kazak kabile ve aşiretlerin tamamının hanlığını Sayın Han'a vermiştir. Sol kol olarak ise, Sir Derya semtlerini İçen'e vermiş ve Şiban Han'ı ve Cuçi'nin odalıklardan doğma 17 oğlunu Sayın Han maiyetine vermiştir. Küçük olan Berke ise Moğol geleneklerine uygun olarak, hâcer terbiyesine verilmiş ancak emir-i kebirlik rütbesinde görevlendirileceği tembihlenmiştir.*¹¹

* Yrd. Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Trabzon, Türkiye.derinderya@ktu.edu.tr

¹ Abdülğaffar Kırımî, *Umdetü'l-Ahbâr*, H. 1160, İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Yazmalar Koleksiyonu, no: 2331, varak. 245-b.

² Mustafa Kafalı, *Altın Orda Hanlığı Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul 1976, s. 11.

³ A. Melek Özyetgin, *Orta zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine İncelemeler*, Ötüken Yay., İstanbul 2005, s. 11-12.

⁴ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2004, s. 248.

⁵ Saadettin Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Berikan Yayınevi, Ankara 2012, s. 54.

⁶ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 250; Yusuf Has Hacı, *Kutadgu Bilig*, haz. Reşit Rahmeti Arat, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1999, beyit:461, 674, 676, 5469, 1433, 1434, 5947.

⁷ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 275.

⁸ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 252.

⁹ Gömeç, *a.g.e.*, s. 64.

¹⁰ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 274.

¹¹ Ötemiş Hacı, *Çengiz-nâme*, haz. İlyas Kamalov, TTK Yay., Ankara 2009, s. 31, v. 38-a; Kırımî, v. 258-a/b. Sıklıkla kullanılacak olan Abdülğaffar Kırımî'nin eseri, Deşt-i Kıpçak coğrafyasındaki kabile aristokrasisi hakkında ayrıntılı bilgiler veren yerli bir kaynaktır. Müellifin soyu Canıbek

Böylece Deşt-i Kıpçak coğrafyasına hâkim olan Cuçi Ulusu'nda, sol kolda olmak üzere Doğu Deşt-i Kıpçak Orda-İçen Han'a, sağ koldaki Batı Deşt-i Kıpçak Sayın-Batu Han'a verilmiştir. Ancak bu ayrışma iki ayrı hanlık şeklinde değil ikili yönetim şeklinde tanzim edilmiştir. Ak Orda ve Gök Orda adları ise; altın safhalı (busagalı) Ak Orda'nın, Sayın-Batu Han sülalesi için, gümüş safhalı (busagalı) Gök Orda, Orda-İçen Han sülalesi için sembol olarak kullanılmasından gelmiştir. Böylece Altın ve gümüş sembollerinin değerleri ile hâkimiyetin sahibi belirtilirken, Şiban'ın, Berke'nin ve odalıktan doğma oğulların hâkimiyetinin Sayın Han'a verilmesi ile de durum teyit edilmiştir. Ak Orda adının ilim âleminde yerini Altın Orda'ya bırakmasının gerekçesi; Altın busagalı cadırın yanı sıra, altın renginin Türk Devlet geleneğinde, devletin merkezinde yer alan kağanın rengi olmasında da aranmalıdır.

Söz konusu taksimatın Ak Orda ve Gök Orda ayrımında Kazvinli Kadı Ahmed Gaffarî'nin Tarih-i Cihan-ı Ârâ'da ve Mu'iniddin Natanzî'nin Tarih-i Mu'ini'de yapmış olduğu isimlendirme hataları ile bu eserleri kullanan yabancı araştırmacıların düştükleri hatalar, Umdetü't-Tevârih ve Ötemiş Hacı tarihine yaptığı atıflarla Kafalı tarafından izah edilmiştir.¹²

İkili yönetim taksimatı öncelikle Deşt-i Kıpçak coğrafyasının *yurt* olarak taksimi ve bu topraklar üzerinde yaşayan *kabilelerin paylaşılması* esasına dayanır ve devletin idari teşkilatlanmasının temelini oluşturur. Nitekim sağ kolda olup Cuçi ulusunun hâkimiyetini elinde bulunduran Batu Han, Cuçi'nin odalıktan olma 17 oğluna *Zaysan beyleri* olarak makam verip, il ve nöker tayin ederek, birer yurt göstermiştir. Şibanoğullarını ise bunlardan üstün tutarak daha fazla il ve nöker tayin edip rahat yurtlar vermiştir. Şiban Han'ın terfi-i şanı konusunda verilen karar; kendisine otuz bin asker tahsis edilerek aldığı toprakların kendisinin olması şeklinde uygulanmıştır.¹³ Böylece şehzadelerin her birinin yurtları, kendilerine bağlı uruğları ve askerleri olmuştur.¹⁴ Nitekim Özbek Han'ın tahta çıkışında dahî Sayın Han'ın (Batu Han'ın) vasiyeti üzere, Özbek Han tarafından CuçiHan'ın odalıktan olma oğlanlarına ve Şiban Han'ın torunlarına iller ve nökerler verilip, makam tayin edilmiştir.¹⁵

Hanlığın kurucusu ve hâkimiyetin sahibi olan Batu Han zamanında Büyük Kağan'a olan bağlılık devam etmiştir. Çağatay ve Ögeday'ın birbiri ardına 1241 yılında ölmeleri üzerine dört ulus içerisinde yaş ve itibar bakımından Cengiz Han'ın en itibarlı torunu Batu Han olmuştur. Kurultaylarda ve toplantılarda onun reyinin hilafına teklifte bulunulmayacak kadar nüfuz kazanmıştır. Bu kuvvet ve kudrete rağmen *kağanlık* makamına hürmetkâr kalmış, darp ettirdiği paralarda sadece kağanın ismi zikredilmiştir.¹⁶ Ögeday'ın ölümünden sonra oğlu Giyüük ve ardından Batu Han'ı desteğiyle Tuli oğlu Menggü büyük kağan olmuş¹⁷ ve Batu Han kendisine gelen elçi Carpini¹⁸ ve Rubruck'u¹⁹ Moğolistan'a büyük kağana göndermiştir.²⁰

Hanlığın kuruluşundan sonra veraset sisteminin işleyişinin diğer aşaması, han seçimidir. Eski Türklerde tahta geçecek yeni hükümdarın kim olacağı konusunda kesin bir hüküm yoktur. En büyük oğlun tahta çıkması her zaman uygulanmamıştır. Bu hak genellikle hükümdar ailesi içerisinde en dirayetli ve liyakatlisine verilmek istenmiştir.²¹ Oysa Moğol İmparatorluğu'nda hanın ölümünden sonra yenisinin seçiminde uzun müzakerelerin ardından bütün han sülaleleri tarafından tanınması ve bağlılık bildirilmesi için büyük kurultay toplanıp, tören düzenlenmesi gerekmektedir. Bir kaç yılı alan bu süreçte ölen hanın hanımı *naiblik* makamında bulunup yönetimi elinde tutmuştur.²²

Altın Orda Hanlığı'nda veraset sisteminin uygulanması; tahta çıkanların *kut'u* taşımaları veya kut'u taşımanın yanı sıra *han soyundan* olması gerekliliği üzerine tesis edilmiştir. Batu Han'dan sonra Berdibek Han'ın ölümüne (1360) kadar hâkimiyet; Batu (Sayın) Han'ın başında bulunduğu Ak Orda hanedanında, yani kut'a sahipler arasından sadece *han soyunda* devam etmiştir. Batu Han'ın ölümünden sonra Büyük Kağan Menggü Han'ın yarlığı ile tahta çıkan Batu oğlu Sartak'ın ve ardından diğer oğlu Ulakçı'nın²³ ölümü ile Batu (Sayın) Han soyu sahipsizlik tehlikesi ile karşılaşmıştır. Şöyle ki Batu'nun diğer oğlu Togan çok küçük olduğu için devletin ileri gelen beyleri İlhanlı hükümdarı Hülagü'ye, Moğol âdetine göre *kılıcsız kın ve yakasız gömlek* göndererek, Cuçi Ulusu yurdunun sahipsiz kaldığına işaret etmişlerdir.²⁴ Bu arada Harezm bölgesinde Şeyh Seyfeddin Harezmî'nin yanında bulunan Cuçi oğlu Berke'nin tahta çıkmasıyla sorun çözülmüştür.²⁵

Han'ın kızı Bisulu Hanuş ile Kıyat Mamay Bey soyuna dayanır. Büyük dedesi Murtaza Şirin baş beyi Kutlu Giray bin Hacı Bey'in beslemesi olmuştur. Kırımî, v.282-b, 283-a; Derya Derin, *Abdulgaffar Kırımî'nin Umdetü'l-Ahbâr'ına Göre Kırım Tarihi*, Ankara Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2003, s.16; Söz konusu eser ve müellif hakkında İnalçık, "...idareci sınıfa dâhildi ve Şirinlerin hizmetindeydi. Bu önemli eser günümüz ilim adamlarının dikkatini çekmemiştir. Necip Asım yayını çok kifayetsiz olduğundan yeni bir yayıma ihtiyaç vardır" şeklinde değerlendirmede bulunmuştur. Halil İnalçık, "Han ve Kabile Aristokrasisi: I. Sahib Giray Han Döneminde Kırım Hanlığı", *Emel*, 135 (Mart-Nisan), İstanbul 1983, s. 53.

¹² Kafalı, *a.g.e.*, s.19, 118.

¹³ Kırımî, v. 258-b, 259-a; Ötemiş Hacı, v. 40-a/b, 324.

¹⁴ Kafalı, *a.g.e.*, s. 119, (Reşidüddin'e atıfla)

¹⁵ Kırımî, v. 262-b, şehzadelerin hâkimiyeti konusundaki örnek için bkz. Johan de Plano Carpini, *Moğol Tarihi ve Seyahatname*, çev. Ergin Ayan, Derya Kitabevi, Trabzon 2000, s. 70.

¹⁶ Kafalı, *a.g.e.*, s. 52.

¹⁷ İbni Fadullahil Ömerî'nin Mesalikü'l-ebzar fi Memalikil Emsar'ından, W. De Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, çev. İsmail Hakkı İzmirli, Maarif Matbaası, İstanbul 1941, s. 395.

¹⁸ Carpini, *a.g.e.*, s. 109.

¹⁹ Wilhelm von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, çev. Ergin Ayan, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2012, s. 64, 86.

²⁰ Rızaeddin Fahreddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, Çev. İlyas Kamalov, İstanbul 2007, s. 39.

²¹ Mehmet Seyidanlıoğlu, "Eski Türklerde Devlet Meclisi 'Toy' Üzerine Düşünceler", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, cilt: 28, Sayı: 45, 2009, s. 7.

²² René Grousset, *Bozkır İmparatorluğu Atilla-Cengiz Han-Timur*, Çev. M. Reşat Uzmen, Ötüken Yay., İstanbul 1999, s. 261, 265.

²³ Bazı eserlerde Ulakçı Han, Sartak Han'ın oğlu gibi nakledilirse de Reşidüddin'in ifadesi sarihtir. Kafalı, *a.g.e.*, s. 54.

²⁴ Kırımî, v. 259-b.

²⁵ Kırımî, v. 260-a

Han soyunun devamlılığı ilkesinin hassasiyetle korunduğunu gösteren en önemli uygulama Tuda Müngge Han döneminde (1282-1287) Müngge Timur Han'ın ölümünden sonra hanın çocuklarının küçük olması hasebiyle kardeşi Tuda Müngge, divane²⁶ olmasına rağmen ümera tarafından zaruri olarak tahta çıkarılmıştır. Nümizmatik kaynaklara göre 1282-1287 yılları arasında yaklaşık 5 yıl tahta kalmış ve devlet idaresinde herhangi bir sorun yaşanmamıştır. Han'ın divaneliğine ilişkin örnekler; Çağatay Hanlığı elçilerinin kabulünde durumu elçilere fark ettirmemek için devlet adamlarının tedbirler alması ve Özü Irmağı boyuna yapılan sefer sırasında ordunun başında sergilediği (dağ bizi takip ediyor diye küsüp, yola devam etmemesi gibi) davranışların devlet adamlarınca telafi edilmesi han soyunun kutsiyetine gösterilen ihtimamın delilidir.²⁷

Moğol ananesinde görülen naiblik uygulaması Altın Orda Hanlığı'nda uygulanmamıştır. Berke Han'ın ve Tuda Müngge'nin tahta çıkmaları sırasında veliahdların küçük olması hasebiyle naiblik makamının işleyebileceği ortamlar hâsıl olmasına rağmen sorun, vefat eden hanların kardeşlerinin tahta çıkarılması ile çözülmüştür. Hanlık makamında hatunların yeri meselesinde; Moğollarda Ögeday'ın ve Giyüük'ün ölümünden sonra büyük kağanlık seçimi yapıncaya değin, şehzadelerin anneleri Töregene Hatun (1241-1246), ve Oğulkaymış Hatun'un (1248-1251) 3 ila 5 yıl gibi bir süre naiblik makamında iktidarı ellerinde tuttukları görülmektedir.²⁸ Gerek Berke Han'ın gerekse Tuda Müngge Han'ın tahta çıkışında, Altın Orda Hanlığı'nda hatunların naibliği uygulaması söz konusu olmamıştır.

Hatunların *hâkimiyeti veya yönetimi elinde tutma* gücünü ortaya koymada başarıya ulaşan örneklerine de rastlanmamaktadır; Tayduğlu Bigim'in girişimleri sonuçsuz kalmış,²⁹ Müngge Timur Han'ın eşi Çiçek Hatun'un Emir Nogay gibi güçlü bir ismin karşısında çok fazla şansı olmamıştır.³⁰ Berdibek Han'ın, atalık Tulibay'ın tahrikiyle veliahtı dışında bütün akrabalarını ve oğullarını katletmesi, veliaht oğlunun da eceliyle kendinden önce ölmesi sonucu Berdibek Han'ın ölümünden sonra Batu (Sayın) Han soyu bitmiştir. Umera, Özbek Han'ın eşi, Canibek Han'ın annesi Tayduğlu Bigim'i han yapmak istemişse de *şer'an ve kanunen taht Şiban neslinindir*, görüşü kuvvet bulmuş ve hatunun hanlığı fikri kabul edilmemiştir.³¹ Bunun üzerine Tayduğlu Bigim, Mengitay oğlu Hızır oğlanı tahta çıkarmış ve onunla evlenmek istemiştir hatta Özbek Han'dan yadigâr kalan "Altun atabelü terme ev"i örke salmıştır. Ancak Hızır Han'ın atalığı Nayman Kabilesi'nden Kutlu Boğa Bey evliliğe rıza vermemiş ve Hızır Han terme evi nökerlerine pay etmiştir. Tayduğlu Bigim ise beylerle ittifak kurup, Hızır Han'ı azlettirip Pazarcıoğlan'ı tahta çıkarmıştır. Tayduğlu Bigim, kontrol edebileceği bir han, itaat eden beyler istemiştir ki, kendine itaat etmeyeceğini düşündüğü oldukça nüfuzlu bir bey olan Secut Ali Bey'i öldürmüştür. Ali Bey'in oğlu Hasan Bey ise dayısı Harezmi valisi Kongrat Konunday oğlu Ak Hüseyin'e giderek, şikâyetle bulunmuştur. Ak Göl bölgesine çekilmiş olan Hızır Han'ı tahrik edip yanına alan Ak Hüseyin Bey, Harezmi ordusu ile İdil'e gelmiş, Pazarcıoğlan kaçmış, Tayduğlu Bigim öldürülmüş ve Hızır Han ikinci kez tahta çıkarılmıştır.³²

Hâkimiyet dışında hatunlar, törenlerde hanın sağ yanında yerlerini almaları, elçi kabul etmeleri gibi Türk Devlet geleneğinde görülen statülerini muhafaza etmişlerdir.³³

Toktağa Han'ın ölümü üzerine atalık Bacar Tokboğa'nın tahtı ele geçirmesine itiraz etmeyen Cuçi'nin odalıktan doğma oğulları, atalığın öldürülmesi ile tahtı ele geçiren Özbek Han tarafından "*kara kişiye boyun eğdiniz, cümlelerinizi İstay Bey'e koşın verdim*" sözüyle, esir mesabesinde Sîrderya boyuna gönderilmiştir. Özbek Han'ın tavrı, hâkimiyetin han soyundan olmayan birinin eline geçmesi ve han soyundan olanların buna itiraz etmeyip, karşı koymamalarına verilen cezadır.³⁴

Hanlık makamı, Berdibek Han'ın ölümünden sonra, 1360 yılından itibaren, Batu (Sayın) Han soyu kesilmiş olması hasebiyle, kuta sahip olanlardan, Cuçi oğlu Tokay-Timur neslinden gelen hanlara geçmiştir. Altın Orda Hanlığı'nın bakayası olan Kırım Hanlığı (1783) ve Kazan Hanlığı (1552) Rus hâkimiyetine geçinceye değin Tokay-Timur neslinden gelen hanlar tarafından yönetilmişlerdir.³⁵ Bu tarihten sonra yoğun olarak yaşanan taht mücadelelerinin ardında, yönetimde söz sahibi olmaya çalışan emirlerin ve beylerin kendi nüfuzlarını artırma gayreti ve bu uğurda sözünden çıkmayan şehzadeleri tahta çıkarma eğilimi hanlık makamının mukadderatını belirleyen unsur olmuştur.

2. Altın Orda Hanlığı'ndaki Ulus Yapısı ve Kabilelerin Hanın Belirlenmesindeki Roller

X-XII. Yüzyıllarda eski Moğol oymakları daima hareket halinde bulunmuşlar, muayyen bir cesameti muhafaza edemeyip, yeni yeni kabilelerin teşekkülü için birleşmişlerdir. Kan birliğine dayanan soy, kabile birliğinin dağılması, bazı ailelerin (çadırların) kendi tâbileri ile beraber yeni oluşumlar teşkil ederek şubelenmeleri; ferdi göçebe iktisadî durumu güçlendirme temayülüne ve hayvan sürüleri ile zengin göçebe ailenin kendi çobanlarıyla beraber müstakil ve serbest yaşama ihtiyacına dayanmaktadır.³⁶ Yani kabileler daima ayrılma, dallanma ve yeni kabileler meydana getirme

²⁶ Divaneliği konusunda bütün kaynaklar ittifak etmektedir. Kafalı, *a.g.e.*, s. 62.

²⁷ Han'ın divaneliğine rağmen hanlık yapması, *kendü bilmediğine göre, bilenler anı yoldan saptırmamışlardır*, sözüyle ifade edilmiş ve bir kimseye beddua edilecekse "*kendin bilme, bilenlerin sözünü dahî dinleme*" sözü böylece meşhur olmuştur. Hikâyelerin ayrıntıları için bkz. Kırımî, v. 261-a/b/derkenar.

²⁸ René Grousset, *a.g.e.*, s. 261, 265; Jean Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, çev. Aykut Kazancıgil, Ayşe Bereket, Kabalcı Yay., İstanbul 2001, s. 298, 314.

²⁹ Tayduğlu Bigim, eşi Özbek Han devrinde tek başına yarlığ verecek kadar devlet meselelerinde hüküm sahibidir. Kafalı, *a.g.e.*, s. 120.

³⁰ Rızaeddin Fahreddin, *a.g.e.*, s. 49.

³¹ Kırımî, v. 264-b.

³² Kırımî, v. 265-b, 266-a.

³³ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 269. Özbek Han'ın hatunu Taytuğlu Hatun örneği için bkz. Ebu Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, c. I, çev. A. Sait Aykut, YKY, İstanbul 2010, s. 476. Berke Han'ın merasimlerinde yanında en büyük kadını bulunuyordu. s. 134.

³⁴ Kırımî, v. 262-b.

³⁵ Ebu'l Gazi Bahadır Han, *Türk'ün Soy Ağacı*, çev. Doktor Rıza Nur, Sadeleştiren: Yunus Yiğit, İstanbul 2010, s. 189.

³⁶ Boris Yakovleviç Vladimirtsov, *Moğolların İctimai Teşkilâtı*, çev. Abdülkadir İnan, TTK Yay., Ankara 1995, s. 93,126, (Moğolların Gizli Tarihi'ne

eğilimindedirler. Ayrılan bir şube, bir aile veya bir ocaktan ibaretken daha sonra büyük bir aileye ve yeni bir isim ve lakap ile kabileye dönüşmektedir.³⁷ İktisadi bakımdan zayıf zümrelerle mücadele sonunda, ferdi göçebe iktisadiyatı üzerinde bozkır aristokrat zümresi teşekkül etmiştir. Aristokrat ailelerin ve kabilelerin başında her yerde ve her zaman mahsus başbuğlar veya şefler bulunmuştur. Bu başbuğlar, kabilenin büyüğü ve soyun reisi sıfatıyla değil, kuvvetli, becerikli, idareli ve zengin adam olduklarından dolayı hâkimiyeti elde etmişlerdir.³⁸ Bozkır Aristokrasisinin ortaya çıkışı Cengiz Han'dan önceye dayanmaktadır ve Cengiz Han döneminde de devam ettiği görülmektedir.³⁹

Moğol kabileleri arasında Kıyatların ve Kıyat soyundan olanların özel bir yeri vardır. Bu özel olma hali Moğolların türeyiş efsanelerine dayanmaktadır.⁴⁰ Efsanelerden ilki, Moğolların atası olarak kabul edilen Yıldız oğlu İlhan, nesli Efridun'dan olan Turbin Efridun ile mücadelesinde ölünce oğlu Kıyat Han, Ergenekon'a sığınmış ve burada çoğalmıştır.⁴¹ Ergenekon'dan çıkış rivayetinde Kıyat'ın yanında bulunan diğer kabileler de *Kıyat Kabilesi* olarak ifade edilirken, Çengiz ve oğulları zamanında *Kıyat Börçegin* adı Yesügey'in çocuklarına denmiştir. Sadece *Kıyat* adı ise, Yesügey'in kardeşi Mungdu-Kıyan neslinden gelenlere söylenmiştir. Buna göre *Kıyat* tabiri hanedandan hâkim olan kısma has olarak kullanılmış eskiden ayrılan kollar ise Kıyat'tan değilmiş gibi başka isimler almışlardır.⁴² Diğer bir efsane ise; Kıyat neslinden Korlas uruğundan Alan-Kova-Bigim adlı hatun kocası öldükten sonra, Katagan, Salcut ve Buduncar adlarında babasız üçüz erkek çocuk doğurmuştur ve çocuklar geceleri hatunun hanesine inen ışıktan (Ay'dan) olmuştur. Cengiz Han, Buduncar'ın dokuzuncu kuşaktan torunudur.⁴³ Cengiz Han'ın zaferinden sonra Moğol aşiretlerini, Kıyatlara mensup olanlar ve olmayanlar olarak ikiye ayırmak geleneği yerleşmiştir. Kıyatlara mensub olanlar, ışığın oğullarını, saf olanları, Nirunları⁴⁴ teşkil ederler ve Tayıcı'ut, Uru'ud, Mangkud, Cacirat, Barlas, Ba'arin, Dörben, Salci'ut ve Katakın'lerdir. Diğerleri ise daha az bir şöhrete sahip Dürlükünler olup Arulat, Baya'ut, Korlas, Süldüs, İkires ve Kongrat⁴⁵lardır.⁴⁶

Altın Orda Hanlığı'nda han ve han soyundan gelenler ile kabile aristokratları arasında paylaşılan yönetim sisteminin işleyişini açıklayan kavram; *kazak çıkmak* tır. İncelik, kavramı, *Cengiz Han soyundan bir prens veya kabile reisi olan liderin nökerleriyle birlikte bozkıra kaçışını ifade eder*, şeklinde izah etmiştir.⁴⁷ Söz konusu kaçış, kaybedilen gücün yeniden toparlanması amacıyla uzaklaşmaktır. Kazak çıkmada gidilecek yerin seçimi, başarıyı belirleyen yolun seçimi anlamına gelmektedir. Han soyundan gelenler için söz konusu yerler; bazen atalık ve kabilesi⁴⁸ bazen karaçi beylerinden biri olurken bazen komşu topraklardaki kardeş uluslar⁴⁹ veya Leh ve Rus müttefikler⁵⁰ dahi olmuştur. Uygun destekleyici bulamayanlar ise, bozkırda yıldı sürüp, asker toplamaya çalışmışlardır.⁵¹ Öte yandan taht mücadelesi sonucunda tahtın boş kalması ihtimalinde Karaçi beylerinin kazak çıkan şehzadeleri araştırıp, uygun kişiyi bulmaya çalıştıkları, hatta şehzadelerden uygun aday bulununcaya dek boşluğu doldurmak amacıyla Cuçi neslinden gelen oğlanlardan ulaşabildiklerini tahta çıkardıkları görülmüştür.⁵²

Deşt-i Kıpçak coğrafyasına gelen Moğol kabileleri yerli Türk unsurlara nispeten çok az olmalarına rağmen Moğol beyleri Cuçulusunun hâkimiyetini ellerinde tutmaya çalışmışlardır. Uygur Bacırtık-Tokboğa ve Kanglı-Tulibay gibi kuvvetli Türk beyleri zaman zaman hâkimiyet üzerinde etkin olmuşlarsa da yekûn teşkil edememişlerdir. Ancak gücünü bozkır aristokrasinden alan Moğol kabilelerinin başbuğlarından Kıyat Burultay Bey, Kıyat İstay Bey, Secut Alatay

ve Reşidüddin'e atıfla).

³⁷ Vladimirtsov, *a.g.e.*, s. 110.

³⁸ Vladimirtsov, *a.g.e.*, s. 114.

³⁹ Grousset, *a.g.e.*, s. 218.

⁴⁰ Ebu'l Gazi Bahadır Han, *a.g.e.*, s. 59. Ancak söz konusu efsaneler ve Moğolların menşe'ini veren eserlerin başında Reşidüddin'in *Camii't-Tevârih'i ve Moğolların Gizli Tarihi* gelmektedir. Malumdur ki Reşidüddin, Türk ve Moğollara dair verdiği malumatı hazinede saklanan *Altan Depter'den* aldığı kaydetmiştir. Abdülkadir İnan, "Moğolların Gizli Tarihi", *Makaleler ve İncelemeler*, c. I, Ankara 1998, s. 512. Söz konusu kaynakların Cengiz Han'ın Moğol siyasi birliğini sağlayıp, hâkimiyetini ilan etmesinde sonra yazılmış olmaları göz önünde bulundurulmalıdır.

⁴¹ Kırımî, v. 243-b (Ravzatü's-Safa'dan rivayeten).

⁴² A. Zeki Velidî Togan, *Moğollar, Çingiz ve Türkler*, İstanbul 1941, s. 25, 26.

⁴³ Efsane ile ilgili ayrıntılar için bk. Kırımî, v. 244-a; Ebu'l Gazi Bahadır Han, *a.g.e.*, s. 59.

⁴⁴ *Niron*, Türkçe *pak nesil* demektir. Ebu'l Gazi Bahadır Han, *a.g.e.*, s. 59.

⁴⁵ Grousset, Kongrat Kabilesi'ni Reşidüddin'e atıfla Dürlükün'ler arasında vermişse de Ebu'l Gazi Bahadır Han, Kongratların Kıyan neslinden olduğunu ifade eder. Ebu'l Gazi Bahadır Han, *a.g.e.*, s. 60; Grousset, *a.g.e.*, s.190. Cuçioğulları Harezmi'nin kendilerine ait kısımlarının (batı ve kuzey Harezmi'nin) idâresini Kongrat Kabilesine vermişlerdir. Kongratlardan Hüseyin Sufi ve oğlu Yusuf Sufi Emir Timur zamanında bölgenin yöneticisidirler. İsmail Aka, *Timur Devleti*, Ankara 2000, s. 7; Cuçi'nin ilk eşi ve uluğ hatun olan Orda-İçan'ın annesi Serkan Hatun ve üçüncü eşi Batu Han'ın annesi Erkin-Kuçin (ögey-Kuçin) Hatun, Kongrat Kabilesi'ndendir. Mustafa Kafalı, "Altın-Orda Hanlığı", *Türkler*, c. 8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.398; Uli Schamiloğlu, "Altın Ordu", *Türkler*, c. 8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 414. Kongrad Haydar Bey, Emir Edigü ile Kadirberdi Han arasındaki mücadelede Şirin Rektemür oğlu Tekene Bey ile birlikte Han'ın yanında yer almıştır. Kırımî, s. 273-b.

⁴⁶ Grousset, *a.g.e.*, s.190. (Eserde Nirun ve Dürlükün kabilelerinin listesi Reşidüddin'e atıfla verilmiştir.)

⁴⁷ İncelik, *a.g.m.*, s. 58. Emir Edigü 18 yaşında mirza iken (Hz. Ebu Bekir soyundan olması hasebiyle) nökerlik yapmaktan ar edip birkaç kez, kazak çıkmışsa da yakalanmıştır. Kırımî, v.270-a.

⁴⁸ Toktamış oğlu Celaleddin başa geçince, öncelikle kendi kardeşlerini dışlamıştır. Kardeşlerinden Kebek ise atalığı olan Rektemür oğlu Yahşi Hoca'nın yanına gidip, onun desteğiyle tahtı ele geçirmek üzere harekete geçmiştir. Kırımî, v. 272-b.

⁴⁹ Toktamış'ın Timur'a sığınması ve Timur'un desteğiyle geri dönmesi ve Ursu Han ile mücadele etmesi. Şerefüddin Ali Yezidi, *Emir Timur (Zafername)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s. 118, 121.

⁵⁰ Kırımî, v. 275-a; Martin Bronevskiy, *Kırım*, çev. Kemal Ortaylı, Ankara 1970, s. 42. Kırım Hanlığı'nda da benzer tablolar yaşanmıştır. Canıbek Giray Han'ın hanlığını kabul etmeyen Mehmed Giray ve Şahin Giray, han ile girdikleri mücadeleyi kaybedince Mehmed Giray diyar-ı Acem'e, Şahin Giray ise Moskova'ya sığınmıştır. Abdullah İbn Rıdvan, *Tevârih-i Deşt-i Kıpçak 'An Hitta-i Kırım veya Tevârih-i Tatar Hânân-ı Kadim ve Ahvâl-i Deşt-i Kıpçak*, Hazırlayanlar: Akif Erdoğan, Selçuk Uysal, İzmir 2012, s. 38, v. 18-a.

⁵¹ Toktamış Han'ın Urus Han karşısında güçlenmek için destek araması hakkında bk. Kırımî, v. 267-b, 268-a.

⁵² Örnek; Uluğ Muhammed Han'ın tahta çıkışı (Kırımî, v.274-a) ayrıca Edigü oğlu Mansur'un Gıyaseddin bin Şadibek ölünce yerine Küçük Muhammed'i ve Barak'ı han ilan etmesi (Kırımî, v. 276-a) Sirderya boyunda Kara Nogay Han'ın han olması, (Kırımî, v.265-a/b) Edigü'nün Seyid Ahmed ve Çekre'nin ölmesi üzerine Derviş'i han yapması. (Kırımî, v.273-a)

Bey, Emir Nogay, Kıyat Mamay Bey, Kıyat Çerkutlu oğlu Tengiz-Buka Bey, Emir Edigü, Şirin Rektemür, Kongrad Haydar Bey gibi beyler Altın Orda tarihinde, hâkimiyetin sahibini belirleyen amiller olmuşlardır. Adı geçen beyler, atalık, tümen beyliği ve uluğ beylik gibi makamlarda bulunup, mensubu buldukları kabileyle yönetimde etkin rol oynamışlardır.

Atalıklar

Şehzadelerin yanında yer alan, onların gelişme ve hareketlerinde yönlendirici rol oynayan, kabilesi ile birlikte şehzadenin güçlenmesinde askeri ve siyasi dayanağı olan kişilere *atalık* adı verilmiştir.

Taraklı-Kıyat Kabilesi'nin noyan beylerinden Yesugay neslinden Buraltay Bey, Şiban Han'a atalık verilmiştir.⁵³ Atalığıyla birlikte Şiban, kendisine tahsis edilen askerle Kırım'a sefere çıkıp, Mangup Kalesini kuşatıp, daha sonra ele geçirip bir yıl Kırım'da kalmıştır. Ardından Lehistan üzerine yürümüş, Leh hâkimiyetini ele geçirmiştir. Saksonya dükası Nal-Kıran Leh hâkimiyetini ele geçirmeye kadar kral olan Kurunnu Boyarları Şiban neslindedir.⁵⁴

Atalıklar zaman zaman hanlık makamını tehdit eden unsurlar olmuşlardır. Toktağa Han'ın atalığı Uygur aşiretinden Bacar Tokboğa'dır. Atalık Bacar Tokboğa, Kabartay Çerkesi arasında bulunan Özbek Han'ın getirilmesi sırasında Toktağa Han'ın ölmesi üzerine, han olmak üzere harekete geçmiştir. Kabilesinin çokluğu ve kuvvetine dayanarak, kabile reislerinin ittifakıyla tahta çıkmış ve hanlığını ilan etmiştir. Hatta hanın sarayını, hazinesini ve hatunlarını almıştır. Özbek Han'ın annesi olan Toktağa Han'ın dul eşi Gelin Beyalın'la⁵⁵ dahî evlenmiştir. Kabartay Çerkesi'ndeki Özbek Han'ı getirmekle görevli olan Kıyat umerasının serdefteri ve Noyan Karaçan'ın mihteri olan İstay Bey⁵⁶ ile Secut Kabilesi'nden Alatay Bey dönüşte durumu öğrenip, atalık Bacar Tokboğa'yı öldürerek Özbek Han'ı tahta çıkarmışlardır.⁵⁷ Ayrıca Bacar Tokboğa'nın tahtı ele geçirmesine itiraz etmeyen Cuçi'nin odalıktan doğma oğullarına kızan Özbek Han, "*kara kişiye boyun eğdiniz, cümlelerinizi İstay Bey'e koşun verdim*" diyerek, esir mesabesinde teslim etmiştir.⁵⁸

Özbek Han'dan sonra tahta çıkan Canıbek Han'ın oğlu Berdibek'in atalığı ise Kanınglı kabilesinden Tulıbay'dır ve Berdibek Han onun sözünden çıkmamıştır. Canıbek Han'ın hanlığı sırasında Atalık Tulıbay'ın soygunculuk yapan oğlu şer'en katledilmiştir. Atalık Tulıbay bunun kinini taşıyarak, beslemesi Berdibek'e sürekli nasihat edip, tahtını koruması amacıyla bütün akrabalarını ve veliahtı dışında bütün çocuklarını katlettirmiştir. Veliaht oğlu da eceliyle vefat edince Sayın Han soyu kesilmiş, bu nedenle Berdibek Han'a *Kökin kırgan köten han* denmiştir.⁵⁹ Berdibek Han döneminde yaşanan söz konusu karışıklıktan perişan olan Özbek halkından⁶⁰ sağ kol halkını Kıyat kabilesinden İstay Bey'in biraderzadesi Mamay Bey⁶¹ Kırım'a göçürmüştür. Özü Nehrinden çıkan Aral, Samar ve Yılık Suyu'ndan Turla Nehri'ne kadar olan bölgede yayılmışlardır. Boğdan, Eflak, Macar ve hatta İspanya'ya kadar bâc ve haraç almışlardır. Moskova ise kendilerinin mahsus reayalarıdır. Yine Kıyat İstay Bey'in oğlu Çer-Kutlu oğlu Deniz Boğa Bey ise, sol kol halkını alarak Sir-derya boyuna göçürmüştür.⁶²

Atalık unvanının teşkilatlanmada siyasi bir rolü yokmuş gibi görünse de atalıklar taht kavgalarının ardında yatan en önemli amillerden olmuşlardır. Özellikle kazak çıkan şehzadelerin yeniden güçlenip tahtı ele geçirmek üzere harekete geçmesinde gücün merkezini, atalık ve mensubu bulunduğu kabile oluşturarak hanlığın mukadderatını etkilemişlerdir.

Toktamış Han'ın oğlu Kebek Han'ın atalığı Emir Rektemür'ün oğlu Yahşi Hoca Bey'dir. Kebek, Toktamış Han'ın ölümünden sonra tahtı kardeşi Celaledin'in ele geçirmesi üzerine atalığı Yahşi Hoca'ya sığınmıştır. Atalıktan aldığı destekle güçlenerek, Celaledin Han'ın üzerine gitmiş, onu tahttan indirmişse de tahtı diğer kardeşleri Kerim-berdi ve Cebbar-berdi ele geçirmiştir. Ancak bu iki kardeşin birbirini ortadan kaldırmasıyla Kebek tahta çıkmıştır.⁶³

Kabile (Aristokrat) Beyleri

Altın Orda Hanlığı'nda han soyundan gelenler, han olabilmek için güçlü bir aristokratın desteğine (askeri, siyasi,

⁵³ Kırımî, v. 259-a.

⁵⁴ Nesl-i Şiban'ın Leh hâkimiyetini Şeyh Ahmet Han Özbekî tafsilan tahrir etmiştir. Kırımî, v. 259-a.

⁵⁵ Gelin Beyalın Toktağa Han'ın kardeşi Tuğrul'un cariyesidir, Özbek Han Tuğrul'un oğludur. Toktağa tahtını ve oğlu İlbasar'ın geleceğini güvence altına almak için kardeşi Tuğrul dâhil han soyundan olan herkesi katletmiştir. Hamile olan Gelin Beyalın doğan çocuğunu gizlice Kabartay Çerkesi içinde olan İnal Bey'e göndermiştir. Kırımî, v. 261-b. Kabartay ve Çerkes coğrafyasına besleme göndermek Kırım Hanlığı zamanında yaygınlaşmıştır. "Cesaretleri, asaletleri ve sosyal nizamlarıyla şöret bulan Kabartay ve Çerkezistan Kırım Hanları'nın nazarı dikkatini celb etmiştir." Abdullah Soysal, "Kırım Hanzâdelerinin Kafkasya'dan Talim ve Terbiyesi", *Emel*, no:36, İstanbul 1966, s. 17. Kırım'da hüküm süren han ve sultanlardan, kalgay, nureddin ve Şirin mirzaların oğul ve kızları dünyaya geldiğinde Çerkes kabileleri içinde aynı unvandaki bir emir etrafını toplar, yüz elli kişilik süvari bölüğüyle Taman Adası'na, oradan Azak Denizi Boğazı'ndan Kırım'a geçerler. Çağırıldığı evde üç gün misafir olup, doğan bebeği beslemek için teslim alırlar. Kesbi Haşim Mehmed Efendi, *Ahval-i Anapa ve Çerkes, Anapa ve Çerkesya Hatıraları*, haz. Mustafa Özsaray, Kafkas Vakfı Yay., İstanbul 2012, s. 45.

⁵⁶ Özbek Han'ın uluğ beyi Kıyat Astay Bey, Kıyat beylerinin en meşhurlarından olup, sağ ve sol kol beyleri ona bağlıdır. Kırımî, v. 262-b.

⁵⁷ Kırımî, 261-b, Ötemiş Hacı, v. 246-a,b, 247-a,b.

⁵⁸ Kırımî, v. 262-b.

⁵⁹ Kırımî, v. 264-b.

⁶⁰ Özbek Han'ın İslâmiyet'i kabul etmesiyle birlikte emirleri, askerleri ve halkı (Turgavut ta'bir edilen Tatarlardan Kalmak adı verilen bir taife dışında) Müslüman olmuştur, bu nedenle O'nun zamanında İslâm ehli olan Tatar'a Özbek Halkı denmiştir. Kırımî, v. 263-b.

⁶¹ Canıbek Han'ın kızı, Berdibek Han'ın kız kardeşi olan Bisulu-Hanuş, Mamay Bey'in eşidir. Kırımî, v. 268-b.

⁶² Kırımî, v. 264-b. (İlbars Han'ın Harezmi Tarihi'ne atfla) Şiban neslinden şehzadelerin tamamı Özbek Han'ın tahta çıkışı sırasında atalık Bacar Tokboğa'nın tahtı ele geçirmesine boyun eğdikleri gerekçesi ile Özbek Han tarafından, tahta çıkışını sağlayanlardan biri olan Kıyat Kabilesinden İstay Bey'e koşun verilmiş ve esir mesabesinde teslim edilmiştir. İstay Bey ise Şiban neslinden olanların sadece nökerlerini ve Birlak ve Karluk adlı illerini alarak kendi mekânlarına göndermiştir. Diğer oğlanları ise koşun tarzında elinde tutmuştur. Kırımî, v. 265-a.

⁶³ Kırımî, v. 272-b.

ekonomik ve sosyal gücüne) ihtiyaç duymuşlardır. Nitekim Toktamış'ın, Urus Han'a karşı yürüttüğü hanlık mücadelesinde gücünü artırmak için ilk çabası Kırım'da güçlenen Kıyat Kabilesi'nden Mamay Bey'i hâkimiyeti altına alıp Kırım coğrafyasını ele geçirmek olmuşsa da Mamay Bey üzerine yaptığı ilk yürüyüşte başarılı olamamıştır. Daha sonra, birkaç kez daha mücadele etmişlerse de her iki tarafta birbirine üstünlük sağlayamayıp sulh yapmışlardır. Toktamış, hedefe barış yoluyla ulaşmayı denemiş ve Mamay Bey'den kendi hanlığına rıza vermesini istemişse de Mamay Bey; *Urus Han sağ iken, Toktamış'ı han olarak tanımam ancak aramızda kavga olmasın, şehzademizdir. İdil içerisinde noyanlar arasında yoluna devam etsin, inşallah zamanla Urus Han ile barışlılar ve vakti gelince de han olur*⁶⁴ demiştir.

Söz konusu dönemde her devlette karşılaşılan siyasi sorunların ilki varisler arasında yaşanan taht mücadelesi olmuştur. Nitekim Altın Orda Hanlığı'nda da bu sorun sıklıkla karşılaşılan bir durumdur. Ancak sorun genelde varislerden birinin diğerlerini bertaraf ederek başa geçmesiyle aşılrken Altın Orda Hanlığı'nda sorun boyut değiştirmektedir. Şöyle ki; tahtı ele geçirmeyi başarabilen şehzade mutlaka *Karaçi Beyleri*'nden ve mirzalardan bir veya bir kaçının desteğini alarak bu başarıya ulaşmıştır. Söz konusu destekçi beylerin ve mirzaların amacı ise; yönetimde söz sahibi olabilmek, etkin rollerini artırabilmek ve kendilerine ihsan edilen suyurgalleri⁶⁵ artırmaktır. Tahta çıkan şehzade sağlam ve dirayetli karakterde olup, bu beyleri kontrol altında tutabildiği oranda merkezi otoriteyi sağlayabilmiştir. Aksi takdirde sembolik hale gelmiş ve yönetim beylerin ve mirzaların güçlerinin çarpıştığı sahaya dönüşmüştür.

Altın Orda Hanlığı'nın parçalanmasına ve başta Kırım Hanlığı olmak üzere diğer hanlıkların kurulmasına neden olan siyasi istikrarsızlığın ardında yatan tek sebep; aşağıdaki örnekte de görüleceği üzere göçebe aristokrasiden gelen yönetime katılma güçlerini kullanmak isteyen beylerin ve mirzaların, rekabetlerinden doğan mücadeleler ve yetkilerini kullanabilmeyi meşrulaştırma gayreti ile yapılan han değişiklikleridir. Nitekim Toktamış Han'ın vefatından sonraki dönemde rekabetin güçlenen ismi Emir Edigü olmuştur.⁶⁶

Toktamış Han'ın ölümünden sonra oğlu Celaleddin başa geçer ancak kardeşi Kebek onun hanlığını tanımaz ve Atalığı olan Rektemür oğlu Yahşi Hoca Bey'in yanına gider, topladığı güçle hanın üzerine yürür ve yapılan mücadelede han ölür. Kebek gelmeden Toktamış'ın diğer oğulları Kerim Berdi ve Cebbar Berdi tahtı ele geçirseler de bir süre sonra aralarında çıkan husumet sonunda ikisi de ölür ve Kebek tahta çıkar. Aynı yılın kışında Emir Edigü, Türkistan'da bulunan Şiban neslinden Çekre oğlanı han ilan eder ve Kebek'in üzerine yürüyüp, onu ortadan kaldırır. Üç yıl müstakil hanlık yapan Çekre, Emir Edigü'nün tahakkümünden kurtulmak istemişse de durumu fark eden Emir Edigü, Müyesser oğlu evladından Seyyid Ahmed adlı oğlanı han ilan edip, Çekre'yi Türkistan'a kovalamıştır. Ancak Emir Edigü dönmeden Seyyid Ahmed eceliyle ölmüş, Türkistan'a ulaşan Çekre de ölünce, Müyesser oğlan neslinden Derviş adlı, akılsız ve na-temiz bir oğlan bulunup han ilan edilmişse de münasip bir han araştırılmaktadır. Kerim Berdi ile Cebbar Berdi'nin öldüğü Kebek'in han olduğu sırada kardeşleri Kadir Berdi kazak çıkmış ve yanında Şirin, Barın, Argun, Kıpçak vesayir uruğlardan çok sayıda beylerle Kırım ile Kabartay taraflarında Tatartop adlı yere yerleşmiştir. Emir Edigü'nün hanlıkla oynamasını uzaktan izleyen Kadir Berdi, etrafındaki beylerle durumu değerlendirmiş ve Edigü'ye karşı harekete geçmiştir.⁶⁷ Yapılan mücadelede Emir Edigü yaralanmış, Kadir Berdi ölmüş ve hanlık yönetimi Kadir Berdi'nin etrafında bulunan beylerden, Kongrat Haydar Bey ile Şirin Rektemür oğlu Tekene Bey'in eline geçirmiştir. Han yapmak üzere Kadir Berdi Han'ın küçük kardeşi (Toktamış'ın oğlu) Giyaseddin'i aramışlarsa da bulamamışlardır. Toktamış'ın babası Toy Hoca oğlan'ın kardeşi Çağay oğlan oğlu İçkili Hasan'ın oğlu Muhammed'in (Uluğ Muhammed Han) askerler arasında olduğunu gören Kongrad Haydar Bey ve Şirin Tekene Bey, "Toktamış Han'ın amcazadesidir, bunu han yapsak olmaz mı, zaruret vaktidir, düşman üzerine gitmek gerekir" demişler ve Muhammed'i han ilan etmişlerdir. Yaralı Emir Edigü'yü bulup öldürerek, Edigü oğullarını sürmüşlerdir.⁶⁸

Seçilecek hanın belirlenmesi ve seçilen hanın yetkilerini kullanması konusunda beylerin ve mirzaların fiili olarak ön plana çıktığı görülmektedir. Fiiliyatta kullandıkları gücün ve etkinin devamı konusunda birbirleri ile rekabet ve mücadeleden çekinmemişlerdir. Hatta zaman zaman durumdan rahatsız olan hanların tepkilerine ve beylerin etkisini sınırlandırma isteklerine karşı hanlarla mücadeleye dahi girmişlerdir. Ancak Türk Devlet geleneğinden aktarılan gelen *Han soyunun tahta çıkması (kut taşıma)* ilkesini asla ihlal etmemişlerdir.⁶⁹ Emir Edigü tarafından tahta çıkarılan Temür Kutluk Han'ın vefatından sonra vasiyeti üzerine tahta çıkarılan Şadıbek Han da ölünce Emir Edigü'nün oğlu Nureddin Mirza babasına *yasen han ol ya da ruhsat ver ben han olayım* demişse de Emir Edigü kendilerinin hanlık makamında

⁶⁴ Kırımî, v. 268-b.

⁶⁵ Uygurca suyurgamak sözüden gelir. Hükümdarın bir kimseye bağışta veya hibede bulunması demektir. Suyurgalin en belirgin özelliği irsen intikal etmesidir. Suyurgal sahibi bütün vergi ve resimlerden muaf tutulmuş ve daha önce devlet hazinesine ödenmekte olan vergileri toplama hakkını kazanmıştır. Suyurgal sahipleri topraklarında tam bağımsızdırlar ve suyurgalin en önemli yapı taşı mali dokunulmazlıktır. Kazım Paydaş, "Moğol ve Türk-İslâm Devletleri'nde Suyurgal Uygulaması", *Bilgi*, sayı: 39, Güz 2006, s. 195.

⁶⁶ *Edigü Mirza'nın etkili olduğu zamanlarda hanların görevi sadece "piyon" olmaktan ibaretti, çünkü gerçek güç mirzanın elindeydi ve kendi çıkarlarını her zaman toplum çıkarlarının önünde tutan Edigü Mirza Aksak Timur'u ikna edip, Altın Orda'ya karşı savaşmasını sağlayarak Müslüman birliğinin dağılmasına yol açmıştır.* Rızaeddin Fahreddin, a.g.e., s. 77.

⁶⁷ Tamamen donmamış İdil Nehri kıyısında beklemeyi öneren beylerine sarf ettiği şu sözleri Özbekler arsında ünlü bir darb-ı mesel olmuştur. İdil donsa kim ötemes, Edigü ölse kim almas, İdil nice donmas burın geçmek gerek, Emir Edigü nü ölmes, burın almak gerek. (İdil nehri donsa kim geçmez, herkes geçer, Edigü vefat etse yurdunu kim almaz, herkes alır, Lakin erkek olanlara, İdil buz olmadan geçmek gerek, Edigü vefat etmeden katli vefat ile yurdunu almak gerek.) Kırımî, v. 272-b-273-b. Kadir Berdi'nin söz konusu kararlılığı, kendilerine bağlı olması gereken bir emir tarafından han soyunun bu şekilde kullanılmasını ar sayıp, bunun sorumluluğunu kendinde bilmesinin sonucudur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kırımî, v. 273-a,b.

⁶⁸ Kırımî, v. 273-a,b.

⁶⁹ Kırımî, v. 271-a.

olmadıklarını belirterek, oğluna izin vermemiştir.

Uluğ Muhammed Han'ın tahta çıkışı ile sürülen Emir Edigü oğulları Mansur liderliğinde yanlarına Gıyaseddin (Han) bin Şadıbek'i alarak, Uluğ Muhammed Han ve destekçileri Rektemüroğlu Tekene Bey ile Kongrad Haydar Bey'e karşı mücadele başlatmıştır. Askeri mücadeleyi Mansur Mirza'nın kazanması sonucu Uluğ Muhammed Han halkını batıya Kırım'a göçürmüştür ve İdil tahtına Gıyaseddin Han bin Şadıbek Han çıkmıştır. İki buçuk yıl sonra Gıyaseddin Han vefat edince Mansur Mirza, Temür Han'ın oğlu Küçük Muhammed Han'dan başka şehzade olmadığı için onu tahta çıkarmıştır ancak onun hanlığını beğenmemektedir. Urus Han oğlu Barak (Han), Mansur Mirza'nın annesinin kardeşi olması hasebiyle Barak'ı han yapmak istemiş ve bu kendi hizmetinde bulunan Cantemür adlı âkil ihtiyara danışmıştır. İhtiyar Canetemür; "*Muhammed Han yaşbutadır, eğerce hazırda araba çekmeğe bolmas amma özige rahat bulgay, Barak Han küçlü boradur arabağa tartar amma caradıkda seni tizi astına alur bolgay*" demiştir. Yani Muhammed Han devenin gevşegi gibidir, araba çekme işine yaramaz ama zararı yoktur. Barak Han kavi, kuvvetli erkek devedir amma devenin sarhoşluk gibi kudurması vaktinde seni ayağı altına alır çığner demiştir. Mansur Mirza, ihtiyarın bu temsilini dikkate almayıp, Barak Han'a itaat etmiş ancak yedi ay gibi kısa bir süre sonra müstakil hareket etmek isteyen Barak Han, bir işret meclisinde Mansur Mirza'yı katletmiştir.⁷⁰

Beylerin ve mirzaların, *han soyunun tahta çıkması* ilkesini uygulamada göstermiş oldukları itina, han veya han soyundan gelen şehzadeleri yönetimden uzaklaştırarak hatta öldürerek ortadan kaldırmalarına engel olmamıştır.⁷¹

Berdibek Han'ın ölümüyle Batu (Sayın) Han soyunun kesilmesi üzerine, Özbek Han'ın eşi Canibek Han'ın annesi Tayduğlu Bigim, Mengıtay oğlu Hızıroğlu'nı sağ kolda tahta çıkarmıştır. Sol kolun yönetimi Kıyat İstay Bey oğlu Çerkutlu oğlu Deniz-Buka Bey'in elindedir. Daha önce de ifade edildiği üzere Özbek Han zamanında atalığın tahtı ele geçirmesine tepki göstermeyen Cuçi oğulları İstay Bey'e koşın mesabesinde verilmiştir ve Deniz-Buka döneminde ise söz konusu oğlanlara han soyu gibi değil kul mesabesinde ve zulüm-kâr davranmıştır. Berdibek Han'ın ölüm haberinin ulaşmasıyla Deniz-Boga Bey, Kara Nogay oğlanı yanına almış ve diğer oğlanları öldürmeyi planlamış, ancak oğlanlardan Buğra Hacı Ahmed oğlan ve Saygısın Ertak Sipahi oğlan durumu fark edip, Kara Nogay ile ittifak yaparak, Deniz-Boga Bey'i ortadan kaldırıp, Kara Nogay'ı sol kolda tahta çıkarmışlardır.⁷²

Bozkır ananesinde yer alan evlilik yoluyla akrabalık ilişkisi tesis etme Deşt-i Kıpçak coğrafyasında da varlığını devam ettirmiştir. Özbek Han'ın 4. Eşi Urducâ Hatun, ulus başı (ulus emiri) Emir İsa'nın kızıdır. Emir İsa ise Özbek Han'ın kızı İt Küçücük ile evlidir.⁷³ Canibek Han'ın kızı Berdibek Han'ın kız kardeşi, Bisulu Hanuş Kırım'da bulunan Kıyat Mamay Bey'in eşidir, Mamay Bey'in ölümünden sonra Rektemür Bey'in eşi olmuştur.⁷⁴ Siyasi birliğin, kabileler ile han arasındaki ilişki sayesinde korunduğu coğrafyada siyasi bağlar genellikle evlilik yoluyla sağlamlaştırılmaktadır.⁷⁵ Kırım Hanları da, kabile aristokratlarının lideri olan Şirinlerin desteğini sağlamak için kızlarını onlarla evlendirip akrabalık bağları tesis etmişlerdir.⁷⁶ Toktamış Han'ın Emir Timur ile mücadelesi sonunda hayatını kaybetmesi sırasında Emir Edigü, Toktamış Han'ın kızı Canibek Hanuş'u kendi oğlu Celaleddin'e eş olarak saklamıştır.⁷⁷ Karaçi beyleri ve kabileleri arasında evlilik yoluyla tesis edilen akrabalıklara saygı gösterilip önemsendiği görülmektedir. Rektemüroğlu Tekene, eşi Emir Edigü'nün kızı Turan Hanuş'un hatırına Edigü oğlu Mansur'la mücadeleden geri durmuştur.⁷⁸ Şirinlerin yanı sıra Mangıtların-Mansuroğullarının da evlilikle akrabalık tesisinde aktif oldukları görülmektedir. Edigü oğlu Mansur'un validesi, Rus (Urus) Han oğlu Barak Han'ın kız kardeşidir.⁷⁹

Gücünü kabile aristokrasisinden alan söz konusu yönetim kültürü, hanlığın sükûtundan sonra bakayalarında da varlığını devam ettirmiştir. Kırım Hanlığı'nda Karaçi Beyleri olarak adlandırılan aristokrat kabile beyleri, sosyal, ekonomik, askeri ve siyasi güçleri ile yönetimde söz sahibi olan liderlerdir.

Tümen Beyleri

Tümen beyi, on bin kişinin başındaki komutandır. Tümen makamında bulunup, hanlık makamını elinde tutan iki isim ön plana çıkmaktadır; Emir Nogay ve Emir Rektemür.

Emir Nogay; Cuçi oğlu Moğol'un torunu⁸⁰ veya Cuçi oğlu Bo'al'ın oğludur⁸¹, Berke Han'ın yeğenidir. 1255-56 Terek Savaşı'nda askeri kabiliyeti ile kendini gösteren Emir Nogay yaklaşık kırk yıl hanlığın mukadderatında etkin rol oynamıştır. Her ne kadar Cuçi neslinden gelmekte ise de meşru hâkimiyeti Sayın Han soyu temsil ettiği için⁸² han unvanını kullanmamış ve emir olarak anılmıştır. Emir Nogay, Müngge Temür (1266-1280) ve özellikle Tuda-Müngge (1280-1287) devirlerinde ve Tokta'nın (1290-1312) ilk döneminde Altın Orda Hanlığı'nın bütün siyasi gücünü elinde toplamıştır. Yakubovsky'nin ifadesiyle; *hanlardan beğenmediğini tahttan indirip, dilediğini tahta çıkarmış, hanlar onun elinde oyuncak olmuştur.*⁸³

⁷⁰ Kırımî, v. 276-a.

⁷¹ Temür Kutluk Han'ın oğlu Polad Han'ın öldürülmesi, Kırımî, v. 271-b. Emir Edigü'nün Kebek'i öldürüp, Çekre'yi tahta çıkarması, Kırımî, v. 273-a, Baki Bey'in İslâm Sultan'ı katl etmesi, Kırımî, v.280-b. Ağaş Ağa'nın Sahip Giray ve Gazi Giray'ı katl etmesi, Kırımî, v. 351.

⁷² Kırımî, v. 265-a/b.

⁷³ İbn Battuta, a.g.e., s. 479.

⁷⁴ Kırımî, v. 268-b.

⁷⁵ Schamiloglu, a.g.m., s. 427.

⁷⁶ İnalçık, a.g.m., s. 56.

⁷⁷ Kırımî v.272-a.

⁷⁸ Kırımî, v. 275-b.

⁷⁹ Kırımî, v. 276-a.

⁸⁰ Osman Bavbek, "Noğay Türkleri", *Türk Kültürü XXIV*, sayı: 275, Mart 1986, s. 160.

⁸¹ Uli Schamiloglu, a.g.m., s. 416.

⁸² Mehmet Alparı, *Nogaylar*, İstanbul 2007, s. 14.

⁸³ A. Yu. Yakubovsky, *Altın Ordu ve Çöküşü*, çev. Hasan Eren, TTK Yay., Ankara 1992, s. 48.

1260'lardan itibaren Hanlığın Don Nehri'nden Tuna'ya kadar batı illerinin mutlak hâkimi olmuştur ki Rus yıllıkları onu çar (han sözcüğünün Rusça çevirisi) olarak ifade edip, Altın Orda hanlarının dengi olarak tanımlamıştır.⁸⁴ Bu tanımlamaya zemin hazırlayan Emir Nogay'ın han gibi davranması olsa gerektir. Emir Nogay, H. 669 (1270-71) yılında Sultan Baybars'a gönderdiği mektubunda İslâm yolunda olduğunu ifade edip, “*Biz senin ile elin parmakları gibiyiz, sana uygun olana biz de uygun oluruz, karşı gelene de karşı geliriz*”, demiştir.⁸⁵ Tümen Bey'inin Memlûk Sultanına elçi ve mektup gönderme, meşrû hâkimiyeti temsil etme yetkisi yoktur, yetki Sayın Han evlâdına aittir.⁸⁶

1280'de Bulgar Çarının Nogay tarafından tahttan indirilip, yerine Kıpçak Türkü olan Yorgi Terterii'nin geçirilmesi,⁸⁷ Büyük Rus Knezliği için yapılan mücadelede Nogay'ın desteğini alan Dimitri'nin başa geçmesi, Emir Nogay'ın bölgedeki politik gücünü göstermektedir. Öte yandan divane olan Tuda-Müngge'nin (1282-1287) tahta çıkması Emir Nogay'ın büsbütün güç ve kudret kazanmasına imkân sunmuştur. 1280'den sonra Emir Nogay'ın ve büyük oğlu Çaka'nın, Aşağı Tuna'daki nüfuzunun oldukça arttığını gösteren en önemli delil bölgede yapılan kazılarda adlarına basılmış gümüş sikkelerin varlığıdır.⁸⁸

Tuda-Müngge'den sonra Altın Orda tahtına çıkan Tula-Buka, hanlığının ilk yıllarında Körel memleketine sefer hazırlamış ve sefere katılması için de Nogay'a adam göndermiştir. Planlanana uygun bir şekilde birleşen bu ordu seferi başarıyla tamamladıktan sonra memleketlerine dönerken birden kış bastırmış, Nogay ayrılarak kışlağına dönmüş ancak Tula-Buka Han kışın şiddetinden dolayı ordusuyla birlikte yolunu şaşırarak, soğuktan ve erzaksızlıktan ordusunun bir kısmı helak olmuştur. Bu sonucu, Nogay'ın kendisini perişan etmek için hazırladığı hile olarak yorumlayan Tula-Buka, kendi tarafına geçen Müngge-Timur evladıyla Nogay'a bir suikast hazırlamış ve meşveret bahanesiyle onu nezdine çağırıştır. Güngörmüş tecrübeli bir kurt olan Nogay, karşı bir plan ile davete icabet etmiştir ve Tula-Buka'nın validesine bir mektup göndererek; *Oğlun genç ve tecrübesiz handır, ona öğüt vermek ve devlet meselelerine dair bazı şeyleri öğretmek ve bazı sırları kendisinden başkasının muttali olamayacağı tenha bir yerde kendisine tevdi etmek boynumun borcudur* demiştir. Hatun bu mektup üzerine oğluna, Nogay ile buluşmasını, onun tavsiyelerini dinleyip, hakkındaki hissiyatından vazgeçmesini telkin etmiştir. Sükûnet bulan Tula-Buka, topladığı askerleri dağıtmıştır. Nogay ise Tula-Buka'ya muhalif olan Müngge-Timur oğullarından başta Tokta olmak üzere Bürlük, Saray-Buka ve Tüdan'a haber göndermiş ve hazırlanmalarını istemiştir. Nogay'a iltihak eden bu hanzâdeler, buluşma yerine yakın bir mahalde pusuya yerleştirilmiştir. Nogay, askerlerinin çoğunluğunu onların yanında bırakarak kendisi az bir muhafızla buluşma yerine gelmiştir. Tula-Buka kendinden emin ve mutmain olarak, yanında Nogay'a suikast tertibinde kendisiyle hem fikir olan Müngge-Timur'un diğer oğulları, Algu, Tuğrulca, Malagan, Kadan ve Kutugan ile birlikte Nogay'ı karşılamıştır. Tula-Buka tertipten habersiz Nogay ile konuşmaya daldığı bir sırada, pusuda bulunan hanzâdeler baskın verip hepsini yakalamışlardır. Bundan sonra Nogay, Tokta'ya hitaben Tula-Buka için “*Bu adam babanın hanlığını ele geçirip, seni ondan mahrum etti, Bu oğlanlarda (hanzâdelerde) seni tutup öldürmek hususunda onunla anlaşılabilir. İşte ben sana hepsini teslim ediyorum, dilediğin gibi öldür*” der ve bu söz üzerine, Tula-Buka, Algu, Tuğrulca, Malagan, Kadaan ve Kutugan'ın başları örtülür ve omurgaları kırılarak katledilirler (1291).⁸⁹

Bu olaydan sonra Bürlük, Saray-Buka ve Tüdan'ı Tokta'nın yanına bırakıp “*işte senin hizmetini görecektir kardeşlerin, onlara iyi muamele et*” diyerek yurduna dönen Nogay, 1293 yılında karısı Baylak Hatun'u bir mektup ile Tokta Han'a göndermiştir. Han tarafından izzet ve ikramla karşılanan hatunun ziyaret sebebi ise, “*Nogay'ın Tokta'nın hanlığının yolunda biraz diken kalmıştır, onları temizlesin*” isteğini iletmek” olduğu anlaşılmış ve “diken” diye tavsif edilenler ise Tula-Buka'ya sadık kalarak Nogay'a karşı cephe alan; Kilitkay, Yotuk, Karaküyük, Macar, Barin-Tokta, Kübi, Yoku, Tura-Timur, Al-Timur, Toka, Baytara, Bay-Melik-Timur, Bay-Tok-Timur, Bay-Gur-Aktacı, Baruh, Malcaka, Burulgu, Küncük, Sudak, Karaçin, Haçeri, Apuşka, Bayancı adlı beylerdir. Baylak Hatun, sözkonusu beylerin Tokta Han tarafından katledilmesinden sonra Nogay'ın yanına dönmüştür.

Nogay ertesi yıl (1294) Müngge-Timur'un hanımı Çiçek Hatun'u boğdurmak suretiyle öldürtmüş, Çiçek Hatun'un mütehakkim oluşu ve bazılarının eziyet ettiği ileri sürülmüşse de Müngge-Timur'un Nogay'a muhalif evlatlarının katlinden sonra sıra onların annelerine gelmiştir. Çiçek Hatun ile birlikte onun emrinde çalışan Baytara Beğ de öldürülmüştür. Çiçek Hatun'a tahakkümisnat eden Nogay'ın, hanlık otoritesini hiçe sayması dikkate şayandır. Bu gelişmelerden sonra, han olurken yardımını gördüğü Nogay ve oğullarının⁹⁰ tahakkümünden bunalan Tokta Han, kendinden kaçan bazı hanların Nogay'a sığınması ve Nogay'ın bu beyleri iyi karşılayarak, onlara yer, yurt vermesi üzerine, beyleri Nogay'dan ister ancak olumsuz bir cevap alır. Tokta'nın elçisi ikinci defa Nogay'a “*bir avuç toprak, bir sapan ve bir ok*” ile gönderilmiştir. Bunun anlamı, ok ile gökyüzüne çıksanız, bu ok ile ben sizi yere indiririm, yer altına girseniz, sizi bu sapan ile çıkarırım, toprak ile de elimden kurtulmanız mümkün değildir, demektir. Nogay ise elçiyi geri gönderir; “*Tokta'ya söyle atlarımız susamıştır, onları Ten suyundan sulamak istiyoruz*” der. Bu söz üzerine süratle ordusunu toplayan Tokta Han, Nogay'ı karşılamak üzere harekete geçer. 1298 Özü Irmağı boyunda karşılaşan iki ordudan bozguna uğrayan Tokta Han'ın ordusu Ten Irmağına doğru çekilmiş ve burada tutunamayarak Saray şehrine kadar gerilemişlerdir. Nogay, Tokta'yı takip etmemiş, sadece esir ve ganimetlerle yetinmiştir.⁹¹ Torunu Ahtacı'yı

⁸⁴ István Vásáry, *Kumanlar ve Tatarlar, Osmanlı Öncesi Balkanlar'da Doğulu Askerler (1185-1365)*, çev. Ali Cevat Akkoyunlu, YKY, İstanbul 2008, s. 84, 85.

⁸⁵ Tiesenhausen, a.g.e., s. 169.

⁸⁶ Kafalı, a.g.e., s. 60.

⁸⁷ Grousset, a.g.e., s.380.

⁸⁸ Alpargu, a.g.e., s. 13.

⁸⁹ Kafalı, a.g.e., s. 65.

⁹⁰ Nogay'ın üç oğlundan Çaka ve Taka, Baylak Hatun'dan olmuştur. Diğer oğlu Turay'ın annesi ayrıdır. Ayrıca Toğluca adlı bir de kızı vardır ve emirlerden Müncük oğlu Taz ile evlenen bu kızından Ahtacı adlı torunu olmuştur.(Baybars) Kafalı, a.g.e., s. 67.

⁹¹ Kafalı, a.g.e., s. 67.

Kırım'a vergi toplamak üzere göndermiş ancak Ahtacı Kefe'de hile ile öldürülmüştür. Bunun üzerine Nogay, Kefe'ye emirlerinden Maci komutasında bir ordu göndermiş ve şehri yağmalatmış ve çok sayıda Müslüman, Frenk ve Alanlar'dan tacir esir edilmiş, malları ganimet olarak alınmış, Sarı-Kerman, Kırkeri (Çufutkale), Kerç ve Suğdak şehirleri yağma ve talan edilmiştir.⁹²

Öte yandan 1298 yılı içinde her biri tümen beği olan Kurmuş oğlu Abacı, Karçin ve Yancı, Nogay'ın oğulları Çaka, Taka ve Turay (Börü)'ün baskılarına dayanamayarak Nogay'ın safından ayrılarak Tokta Han'ın yanına gitmek istemişlerse de Nogay'ın oğulları durumu fark edip onları aldatarak geri çevirmişlerdir. Abacı ve Karçin görüşmek üzere dönmüşlerse de Nogay oğullarının tuzağına düşüp, katledilip ve tümenleri yağmalanmıştır. Yoluna devam eden Yancı kurtulmuştur. 1299 yılında, Nogay'a kırılan beğlerden Maci, Sadan, Utraç, Akboğa ve Tayta maiyetlerindeki otuz bin atlı ile Tokta Han'a iltihak etmişlerdir. Bu katılımlarla daha da kuvvetlenen Tokta, kardeşlerinin ve çevredeki diğer tümen beğlerinin de desteğini alarak Nogay ile mücadeleye hazırlanmıştır. Nogay da oğulları ve tümenleri ile harekete geçmiş ve şiddetli bir muharebenin akşamında Nogay'ın ordusu bozguna uğramıştır. Oğulları kaçmayı başarsa da, kendisi ilerlemiş yaşı sebebiyle kaçamayıp, Tokta ordusundan bir Rus askerine yakalanmıştır. Rus askerine "Ben Nogay'ım beni öldürme ve Tokta Han'a götür" demişse de bu sözü dinlemeyen Rus, başını keserek Tokta Han'a götürmüş ve "işte Nogay'ın başı" demiştir. Nogay'ın başı olduğunu nereden biliyorsun diye sorduğu zaman "kendisi söyledi, öldürülmemesini istedi ise de kulak asmadım işini bitirdim" diyerek cevap vermiştir. Tokta Han Rus'un şöhretli bir kimseye bu tarz muamele etmesine sinirlenmiş ve bir daha bu gibi fiillere kimsenin cesaret etmemesi için Rus'u öldürtmüştür. Bu zafer sonunda çok sayıda esir ve ganimet ele geçiren Tokta Han, rakipsiz bir iktidara sahip olmuştur.⁹³

Urus Han'dan sonra 1379 yılında başa geçen Toktamış Han döneminden itibaren Emir Rektemür ve oğullarının hanlık yönetimindeki etkisi ön plana çıkmaktadır. Emir Rektemür, Şirin Kabilesi'nin ileri gelenlerinden olan Dangıbay (Danıngıbay) oğludur.⁹⁴ Şirin Kabilesi, Çumuç tangalı As Kabilesi'nden bir şubedir ve aslen Toy Hocaoglan oğlu Toktamış (Han) oğlanın baba ve dedelerinden kalma mahsus nöker illerinden bir tanesidir. Rektemür her zaman han sarayında bulunarak, *saklav* tabir edilen görevle, ihtiyaç duyulan işlerde istihdam olunmuştur.⁹⁵

Barikoğlanzade Urus Han tahta çıktığı zaman Çağatay Hanlığı'na elçi gönderilmesi gerekmiştir. Urus Han, Kengaş Koygan beyzade Dervişek Mirzayı ve kabilesinden birkaç yiğit genci Çağatay topraklarına elçi göndermiştir. Bu elçi grubunda Rektemür'de vardır. 7-8 ay sonra elçilik grubu, görüşmeden dönerken, kış yaklaştığı için Urus Han ordasının Sirderya sahiline indiğini öğrenip, yola İdil sahili boyunca devam etmişlerdir. Yolda Rektemür, kamışlık arasında yatmakta olan birini görmüş, ancak kimseye bir şey söylemeyerek, bir süre sonra Mirzalara; "Han'ın Ordası yukarıda imiş benim evim aşağıda kaldı ve sizler hizmet sahibi büyüklersiniz, bizler hizmetkârız, han huzuruna varmamız gerekli görülmez, izniniz olursa ben ayrılıyım" demiştir. Mirzalar, hoş gelen bu ifadelere teşekkür edip, biraz suyurgal ederek göndermişlerdir. Kamışlığa tekrar giden Rektemür çıplak ve yaralı birinin ölmek üzere olduğunu görmüş, kendini tanıttığı yaralının Toktamış oğlan olduğunu öğrenmiştir. Toktamış'ın, "... ben sizin mahsus töreniz, Toktamış oğlanım, Urus Han 4 gün önce sahradaki ordamı bastı, ben vuruşarak dışarı çıktım, ancak çok kalabalıklardı. Mecburen Sirderya'ya atladım, üzerime ok yağdırdılar, benim boğulduğumu düşünüyorlar. Yaralarım su içinde cerahat oldu, 3-4 gündür aç, soğuk ve ilaçsız kaldım. Seni bana Allah ulaştırdı, gerisini sen bilirsin..." şeklindeki yardım talebine, memnuniyetle cevap veren Rektemür; "...gayretim yettiğince senin gibi bir atazâdeye bir musibet ulaştığı zaman madden, manen ve ruhen hizmet etmeyi murad etmişimdir. Bütün uruğum yok oluncaya dek senin yolunda çalışırım. Eğer muradına ulaşırsak beni unutmayasın..." şeklindeki cevabına karşılık Toktamış ise yemin edip (4 kitab, 100 suhuf, Hz. Adem'den Hz. Muhammed'e kadar bütün enbiyalar ve özellikle Allah'ın adı üzerine), kendisi ve evladından son kişi tükeninceye kadar devam edecek olan devletine müşterek olmaları konusunda söz vermiştir.⁹⁶

Gerek Rektemür'ün hizmetleri gerek sonrakilerin sadakatiyle *Tümen Beyi* tabir edilen bir makama ruhsat verilmiştir. Hatta her büyük emirde han yarlığı icabınca Şirin Beylerinin dahi senedi olmadıkça uygulamaya girmemesi kanun olmuştur. Han tuğrasından küçük bademi bir mühür taşımışlar, sahh⁹⁷ çekmişlerdir. Bu durum Mengli Giray Bey'e kadar devam etmiştir. Mengli Giray'dan sonra yetkiler biraz daraltılmıştır. Rektemür'ün önceki eşinden olan oğlu Yahşi Hoca babasından sonra Tümen beyi ve cümle beyi olmuştur.⁹⁸

Sonuç

Altın Orda Hanlığı Türk-Moğol devlet ve veraset geleneği çerçevesinde Cengiz Han'ın kurduğu Büyük Moğol İmparatorluğu'nun bir parçası olarak tarih sahnesine çıkmış ve devlet güçten düşünce aynı geleneğin etkisiyle parçalanarak tarih sahnesinden çekilmiştir. Elbette burada modern anlamda devletten bahsedilmemektedir. Hanın sülalesinin şahsında sembolleşen devlet, onun mensup olduğu hanedanın ortak malı olması veya yönetme yetkisinin tek bir ailenin tekelinde olması devletin hem gücü hem zaafı olmuştur. Hanın yönetimi altında özerk güç odağı haline gelen göçebe kabile aristokrasinin yönetiminde etkin pay elde etmek istemesi devletin istikrarını bozan en önemli etkenlerden biri olmuştur. Cengiz Han'ın Altın Orda iktidarını Cuçi'nin oğulları arasında pay etmesi örneğinde olduğu gibi han otoritesinin çok sağlam olduğu dönemlerde, yeni hanın belirlenmesi aile içi bir mesele olmuş ve Baba (han)'ın sarsılmaz iktidarı sorunu kolayca çözümlenmiştir. Ancak devlet büyüyüp, her hanedan mensubu erkek, kendi bulunduğu bölgede

⁹² Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 48; Kafalı, *a.g.e.*, s. 67; Alpargu, *a.g.e.*, s. 20.

⁹³ Kafalı, *a.g.e.*, s. 64; Akdes Nimet Kurat, *IV.-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavim ve Devletleri*, Ankara 2002, s. 129.

⁹⁴ Kırımî, v. 318-a

⁹⁵ Kırımî, v. 318-a.

⁹⁶ Kırımî, v. 266-b.

⁹⁷ Sahh: Doğruluğunu onaylayan işaret.

⁹⁸ Kırımî, v. 318-b.

bir otorite haline gelip kendine bağlı atalıklar, yeni nökerler, kabile reisleri vb. elde ederek güç odağı haline gelince merkezdeki hanın hakem otoritesi işlevsiz hale gelmeye başlamıştır. Bu nedenle özellikle yeni hanın belirlenmesi sürecinde bu kabile aristokrasi arasındaki dengelerin gözetilmesi önemli bir husus haline gelmeye başlamıştır. Bununla birlikte bozkırın bu hür, sert ve kural tanımaz savaşçıları istedikleri kişinin han ol(a)maması durumunda yeni hana itaat etmemiş ve sürekli onun aleyhinde bulunmuşlardır. Bu ise devletin her han değişikliğinde büyük bir tehdide muhatap olması anlamına gelmiştir. Şüphesiz bunda kimin han olacağı ile ilgili sağlam esasların bulunmaması da çok etkili olmuştur. Yani en dirayetli olanın han olmasını ima eden bozkır yaklaşımı, bu en dirayetlinin seçimini genelde adayların taraftarlarını yanlarına alarak birbirileri ile girdikleri sert mücadeleye bırakmıştır. Bu mücadele devleti her açıdan tahrip etmiş, üstelik her zaman en iyi olanın iktidar olmasıyla da sonuçlanmamıştır. Bazen kabile güçlü kabile aristokrasisi en yetenekli olanın değil, kendi çıkarlarına en çok hizmet edecek olanın yanında yer almış ve Nogay ve suyurgallar örneğinde olduğu gibi handan kendine sınırsız imtiyazlar kopararak güç haline gelmişlerdir. Bu ise yönetimin fiilen hanedan kabile aristokrasisine, atalıklara, kabile şeflerine geçmesi sonucunu doğurmuştur.

Sonuç olarak Altın Orda Devleti'nde hanlık makamı bozkır devlet anlayışının tipik bir örneği idi. Bu nedenle bozkır yaşamının her türlü zaaf ve avantajlarını yanında taşımaktaydı. Hanlığın kuruluş döneminde, kardeşlik, kan kardeşliği, nökerlik, atalık vb bağlarla birbirine sıkı sıkıya bağlı, onları hanlık dâhil her türlü birbirine bağışlayacak bir bağlılığa sahip bulunup, biri diğeri için hiç çekinmeden canını verebilecek durumda tutan Halduncu tabirle asabiye ortadan kalktıkça, iktidar mücadelesi bütün bu değerlerle birlikte feragatin de önüne geçmiştir. Nihayetinde Altın Orda Devleti de böyle bir süreci yaşamış bağlılıkla kurulup büyümüş, iktidar mücadelesi ile parçalanıp çökmüştür.

Kaynakça

- Abdullah İbn Rıdvan, *Tevârih-i Deşt-i Kıpçak 'An Hıttâ-i Kırım veya Tevârih-i Tatar Hânân-ı Kadîm ve Ahvâl-i Deşt-i Kıpçak*, Hazırlayanlar: Akif Erdoğan, Selçuk Uysal, İzmir 2012.
- Abdülgaffar Kırımî, *Umdetü'l-Ahbâr*, H. 1160, İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Yazmalar Koleksiyonu, no: 2331.
- Aka, İsmail, *Timur Devleti*, Ankara 2000.
- Alpargu, Mehmet, *Nogaylar*, İstanbul 2007.
- Bavbek, Osman, "Noğay Türkleri", *Türk Kültürü XXIV*, sayı: 275, Mart 1986.
- Bronevskiy, Martin, *Kırım*, çev. Kemal Ortaylı, Ankara 1970.
- Carpini, Johan de Plano, *Moğol Tarihi ve Seyahatname*, çev. Ergin Ayan, Derya Kitabevi, Trabzon 2000.
- Derin, Derya, *Abdülgaffar Kırımî'nin Umdetü'l-Ahbâr'ına Göre Kırım Tarihi*, Ankara Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2003.
- Ebu'l Gazi Bahadır Han, *Türk'ün Soy Ağacı*, çev. Doktor Rıza Nur, Sadeleştiren: Yunus Yiğit, İstanbul 2010.
- Gömeç, Saadettin, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Berikan Yayınevi, Ankara 2012.
- Grousset, René, *Bozkır İmparatorluğu Atilla-Cengiz Han-Timur*, çev. M. Reşat Uzmen, Ötüken Yay., İstanbul 1999.
- İbn Battuta Tancî, Ebu Abdullah Muhammed, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, c. I., çev. A. Said Aykut, İstanbul 2010.
- İlyas Kamalov, *Altın Orda ve Rusya*, İstanbul 2009.
- İnalcık Halil, "Han ve Kabile Aristokrasisi: I. Sahib Giray Han Döneminde Kırım Hanlığı", *Emel*, 135 (Mart-Nisan), İstanbul 1983.
- İnan, Abdülkadir, "Moğolların Gizli Tarihi", *Makaleler ve İncelemeler*, c. I, Ankara 1998.
- Kafalı, Mustafa, *Altın Orda Hanlığı Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul 1976.
- Kafalı, Mustafa, "Altın-Orda Hanlığı", *Türkler*, c. 8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- Kafesoğlu İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2004.
- Kesbi Haşim Mehmed Efendi, *Ahval-i Anapa ve Çerkes, Anapa ve Çerkesya Hatıraları*, haz. Mustafa Özsaray, Kafkas Vakfı Yay., İstanbul 2012.
- Kurat Akdes Nimet, *IV.-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavim ve Devletleri*, Ankara 2002.
- Ötemiş Hacı, *Çengiz-nâme*, Hazırlayan: İlyas Kamalov, TTK Yay., Ankara 2009.
- Özyetgin, A. Melek, *Orta zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine İncelemeler*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2005.
- Paydaş Kazım, "Moğol ve Türk-İslâm Devletleri'nde Suyurgal Uygulaması", *Bilig*, sayı: 39, Güz 2006.
- Rızaeddin Fahreddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, çev. İlyas Kamalov, İstanbul 2007.
- Roux, Jean Paul, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, çev. Aykut Kazancıgil, Ayşe Bereket, Kabalcı Yay., İstanbul 2001.
- Rubruk, Wilhelm von, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, çev. Ergin Ayan, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2012.
- Schamiloglu, Uli, "Altın Ordu", *Türkler*, c. 8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- Seyidanoğlu, Mehmet, "Eski Türklerde Devlet Meclisi 'Toy' Üzerine Düşünceler", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, cilt: 28, Sayı: 45, 2009.
- Şerefüddin Ali Yezidî, *Emîr Timur (Zafername)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2013.
- Tiesenhansen, W. De, *Altınordu Devleti Tarihinin Ait Metinler*, çev. İsmail Hakkı İzmirli, Maarif Matbaası, İstanbul 1941.
- Togan, A. Zeki Velidî, *Moğollar, Çingiz ve Türkler*, İstanbul 1941.
- Vásáry, István, *Kumanlar ve Tatarlar, Osmanlı Öncesi Balkanlar'da Doğulu Askerler (1185-1365)*, çev. Ali Cevat Akkoyunlu, YKY, İstanbul 2008.
- Vladimirtsov, Boris Yakovleviç, *Moğolların İctimaî Teşkilâtı*, çev. Abdülkadir İnan, TTK Yay., Ankara 1995.
- Yakubovsky, A. YU, *Altın Ordu ve Çöküşü*, çev. Hasan Eren, TTK Yay., Ankara 1992.
- Yusuf Has Hacip, *Kutagdu Bilig*, Hazırlayan: Reşit Rahmeti Arat, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1999.